

Dinî Gruplarda Hegemonik İşleyiş Mekanizması

MUSTAFA SARMIŞ

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Türkiye
Aksaray University, Faculty of Islamic Education, Turkey

mustafa.sarmis@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0363-4861>

Öz

Bu makalenin amacı; dinî grupların sosyal yapısal temel unsurlarının üyeler üzerindeki etkilerini, üyelerin dinî gruplara yönelmelerini sağlayan güdüleri, grupla bütünleşmelerini sağlayan öğeleri ortaya çıkarmak ve söz konusu faktörlerin üyelerde bir hegemonyaya yol açıp açmadığını belirleyerek bu hegemonik unsurların bir işleyiş mekanizması üzerinden üyeleri yönlendirip yönlendirmediğini inceleme altına almaktır. Makalede grupların yapısal özellikleri ve üyelerin gruplara yönelik tutum ve davranışları teorik açıdan sosyal psikolojik bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu kapsamda sosyal etki ve uyuma konusu başta olmak üzere itaat, boyun eğme, özdeşleşme ve benimseme olguları, grup-üye arasındaki etkileşimler ve gruplar arası ilişki biçimleri hegemonya kavramıyla bağlantılı olarak araştırılmaktadır. Makalede yorumlayıcı sosyal bilimsel yaklaşım çerçevesinde ideal tip yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'deki tarikat ve cemaatlere yönelik gerçekleştirilmiş çalışmalar doküman analizi yöntemiyle incelenmiş, aynı zamanda araştırmacının çeşitli gözlemleri dikkate alınarak hegemonyaya yol açabilecek özellikler on başlık altında toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dinî Gruplar, Sosyal Psikoloji, Hegemonya, Tarikat, Cemaat, İdeal Tip.

Hegemonic Mechanism in Religious Groups

Abstract

The purpose of this article is to reveal the effects of the social structural basic elements of religious groups on the members, the motives that enable the members to lead to religious groups, the elements that enable them to integrate with the group and to determine whether these factors cause to hegemony in the members and to examine whether these hegemonic elements direct the members through a functioning mechanism. In the article, the structural features of the groups and the attitudes and behaviors of the members towards the groups are discussed theoretically by using the social-psychological approach. In this context, especially along with the concepts of social influence and compliance, some terms such as obedience, submission, identification and adoption, interactions between group and members, and forms of relations between groups are investigated in relation to the concept of hegemony. In the article, the ideal type method was used within the interpretive social scientific approach framework. In this context, the studies carried out for orders and communities in Turkey were examined by the document analysis method. At the same time, the features that

could lead to hegemony were organized under ten headings by taking into account the various observations of the researcher.

Keywords: Sociology of Religion, Religious Groups, Social Psychology, Hegemony, Order, Community, Ideal Type.

Giriş

Grupların kendi üyeleri üzerinde çeşitli yönlerden işlevleri söz konusudur. Bu bakımdan sosyal hayatta bir grubun içinde yer almanın birey açısından belirli bir ihtiyacı yansıttığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde dinin yaşanma sürecinde de dinî grupların var olması neredeyse kaçınılmaz bir durumdur.¹ Bununla birlikte hem sosyal hem de dinî grupların, üyeleri üzerinde istenmeyen etkiler oluşturması çok ciddi bir mesele olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla sosyal ve dinî grupların üyelerde tek yönlü bir etkisinin olmadığını, orada hem pozitif hem de negatif yansımaların olabileceğini belirtmek gerekir.² Ancak bu makalede, dinî grupların sosyal süreçte önemli fonksiyonlar üstlendiği hususu geri planda bırakılarak dinî grupların üyeleri üzerindeki negatif etkilerine yoğunlaşmaktadır. Bu kapsam çerçevesinde makalenin amacı; dinî grupların birçok farklı özelliğinin, üyelerde içselleştirilmiş baskıyı gösteren bir hegemonya oluşturup oluşturmadığı ve bu hegemonyanın sistematik bir şekilde onları yönlendirip yönlendirmediğini araştırmaktır. Makalede dinî grupların sosyal yapısal temel unsurlarının neler olduğu belirlenerek grup üyelerinin bu yapıların içerisinde hegemonik bir bağlılığa nasıl yönelebilecekleri teorik açıdan sosyal psikolojik bir yaklaşımla ideal tip yöntemi kullanılarak inceleme altına alınmaktadır.

Hegemonik işleyiş mekanizmasının tüm yönleriyle aydınlatılabilmesi için hem grup üyelerinin tutum ve davranışlarının hem de grup yöneticilerinin yönlendirmelerinin birlikte dikkate alınması önem arz etmektedir. Fakat makale hacminin sınırlarını aşması, makalede dinî grup yöneticilerinin üyeler üzerinde bilinçli bir şekilde gerçekleştirebilecekleri muhtemel manipülasyon tekniklerinin ele alınmasına imkan tanımamaktadır. Bundan dolayı makalede yalnızca üyelerin sosyal

¹ Adem Efe, *Dinî Gruplar Sosyolojisi*; İsmail Kaya, "Tarikatların Dinî Gruplar Tipolojisindeki Yeri ve Sosyal Fonksiyonları"; Abdülkâki Kinsün, "Dini Gruplar Sosyolojisi"; Selim Eren, "Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü."

² Mehmet Bilgin ve diğerleri, "Dini Grupların Toplumsal Değişimdeki Etkilerinin İncelenmesi," 149-157; Ahmet Faruk Sinanoğlu, "Dinî Gruplar ve Grup Fanatizminin Toplumsal Boyutları," 34-39; Suat Cebeci ve diğerleri, "Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri," 71-86; M. Saffet Sarıkaya, "Dinî Zihniyetimizin Oluşumunda Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Olumsuz İz Düşümleri"; Adem Akarsu, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Cemaat Algılarının Dünya Görüşlerine Etkisi," (doktora tezi).

psikolojik tutum ve davranışları dikkate alınarak grupların yapısal özelliklerinin üyelerdeki etkilerine yönelik bir yaklaşım sergilenmektedir.

Makalede odaklanılan gruplar, Türkiye'deki tarikat formunu sürdüren geleneksel dinî yapılar ile tarikat formunu kaybetmiş modern dinî cemaatlerdir.³ Ancak çeşitli geleneksel tarikatlar ile modern cemaatler arasında bir karşılaştırma yapıldığında, hem kişilerin bu gruplara katılımını etkileyen sebeplerin hem de bu grupların işleyiş mekanizmalarının birbirinden farklı olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.⁴ Buna rağmen söz konusu grupların, üyeleri hegemonik süreçlere yönlendirmesi açısından ortak niteliklere sahip olduğu söylenebilir. Makalede bu ortak yönler dikkate alınarak grup üyelerini hegemonik işleyiş mekanizmasına sevk eden çeşitli unsurlar üzerinden bir ideal tip sunulmaya çalışılmaktadır.

Yorumlayıcı sosyal bilimsel yaklaşım⁵ içerisinde yer alan *ideal tip yöntemi* ile benzerlik ve düzenlilikler saptanabilir, genellemeler yapılabilir ve modeller oluşturulabilir. Bu bakımdan sosyal durumların belirli bir şema aracılığıyla analitik bir perspektifle incelenmesini mümkün kılması açısından ideal tiplerin sosyolojik çözümlemelerde oldukça işlevsel olduğu belirtilmelidir. İdeal tipler öncelikle bireysel görünümünün karmaşıklığını akılcı bir yöntemle soyut bir tip üzerinden sistemli bir şekilde tasarlar. Daha sonra ideal tip ile elde edilen bu ölçüt aracılığıyla reel durum tespit edilerek analiz ve değerlendirmeler yapılır. Bu yönüyle ideal tipler kusursuz bir tip sunmaktan daha ziyade somut olayların incelenmesini sağlayan bir araç olarak kullanılır. Bundan dolayı ideal tiplerin bir tasarım olması itibarıyla toplumsal gerçekliği birebir yansıtamayacağı, bununla birlikte tümüyle zihinde üretilen kurgusal bir içeriğe de sahip olmadığı özellikle vurgulanmalıdır.⁶ Bu noktada ideal tip yönteminin makalede ortaya çıkarabileceği yanlış anlamaları gidermek amacıyla şu iki husus mutlaka açıklanmalıdır: Birincisi, makalede tümüyle araştırmacının subjektif yorumlamalarından hareketle bir ideal tip geliştirilmemiştir. Bu

³ Türkiye'deki dinî grupları bu şekilde sınıflandıran çalışmalar için bkz. Efe, *Dinî Gruplar Sosyolojisi*, 131-316; Vejdî Bilgin, "Dinî Gruplar," 327-333. Araştırmamızda özellikle Batı dünyasında görülen yeni dinî hareketlerle ilgili bulgu ve açıklamalar yer almamaktadır. Bunun sebebi, yeni dinî hareketlerin tarikat ve cemaatlere göre farklı bir içeriğe, üye profiline ve yapılanmaya sahip olmasıdır. Bkz. Mehmet Ali Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*.

⁴ Mehmet Ali Kirman, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve 'Yeni Dinî Cemaatler'," 72-77.

⁵ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri - Nitel ve Nicel Yaklaşımlar- I*, 130-140.

⁶ Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, 117-141; Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, 97-174; Emel Öztürk Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 132-138. İdeal tiplerle ilgili olarak ortaya çıkabilecek ve dinî gruplar incelenirken karşılaşılabilecek zorluk ve problemler hakkında bkz. Celaleddin Çelik, "Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım"; Hamit Aktürk, "Dini Grupların Sosyolojik Tahlili: Zorluklar Zorunluluklar Sınırlar."

bağlamda hem Türkiye'deki sosyal yapı içerisindeki tarikat ve cemaatlerin genel özellikleri *doküman analizi yöntemiyle*⁷ mevcut literatür incelenerek analiz edilmiş hem de araştırmacının farklı cemaatlere yönelik çeşitli gözlemleri dikkate alınmıştır. Bu yaklaşım, inşa edilen ideal tipin sosyal gerçeklikle genel anlamda uyumlu olduğunu gösterebilir. İkincisi, Türkiye'de birbirinden farklı tarikat ve cemaat yapılarının var olması ve grup üyelerinin birçok yönden farklı niteliklere sahip olması, onların tümüyle genelleştirici bir yaklaşım üzerinden değerlendirilmesini engellemektedir. Bu nedenle hegemonik işleyiş mekanizmasına yol açan faktörlerin tüm tarikat ve cemaatlerde ve grup üyelerinde bir karşılığı olmayabilir. Bazı hususlar belirli gruplarda öne çıkarken diğer gruplarda ise bunlar görülmeyebilir; bazı üyeler belirli durumlardan yoğun bir şekilde etkilenirken diğerlerinde ise böyle bir sonuç ortaya çıkmayabilir. Bu açıdan makalede belirtilen her bir unsurun tarikat ve cemaatlerin tümünde ve üyelerin hepsinde var olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu çerçevede tarikat ve cemaatlerde var olan genel özellikler bir tasarım halinde kurgulanarak bu yapıların içerisinde hegemonik işleyiş mekanizmasının nasıl bir yansıma oluşturabileceği ideal tip yöntemiyle belirlenmeye çalışılmaktadır.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde dinî grup yapılarıyla ilgili çok sayıda çalışmanın var olduğu görülmektedir. Ancak bu makalede sunulduğu şekilde grup üyelerinin dinî grup yapılarından ve işleyiş süreçlerinden kaynaklanan hegemonik tutumlardan etkilenmesini inceleyen sınırlı sayıda çalışma karşımıza çıkmaktadır.⁸ Bu çalışmalara bakıldığında daha çok dinî grup yapılarıyla ilgili genel bilgilerin verildiği, araştırmaların sadece incelenen dinî gruplarla sınırlandırıldığı, konuların ya geniş bir kapsamda işlendiği ya da spesifik yönlere odaklanıldığı ve dağınık açıklamalar

⁷ Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi."

⁸ Doğrudan olmasa da bu bağlamda zikredilebilecek çalışmalar için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, "Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları"; İlknur Saatci, "Dini Cemaat Yapılarında Meşruiyet Kaynaklarının Sosyolojik Analizi," (yüksek lisans tezi); Merve Göktepe, "Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyuma," (yüksek lisans tezi); Ahmet Özalp, "Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnançlı Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi," (doktora tezi), 145-162; Bilgin, "Dinî Gruplar"; Yasemin Abayhan, "Bir 'Cemaat' Terör Örgütüne Nasıl Dönüştü?"; Oktay Çelik, "Dini İstismar Eden Terör Örgütlerinin Radikalleşme Süreçleri"; Cemal Özel, "Dini Grupların Birbirleriyle Olan İlişkilerini Etkileyen Bazı Faktörler"; Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*; D. Vamık Volkan, *Körü Körüne İnanç*; Kemal Sayar, "Kült Psikolojisi," <http://www.gercek hayat.com.tr/yazarlar/kult-psikolojisi/> (17.08.2016). Bu çalışmalar içerisinde, özellikle dinî grupların sosyal psikolojik bağlamda grup üyelerini nasıl etkilediğini örnekler üzerinden göstermesi açısından Göktepe'nin mülakat yöntemiyle gerçekleştirdiği araştırmasına vurgu yapılabilir. Bkz. Göktepe, "Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyuma," 121-160.

üzerinden meselelerin ele alındığı görülmektedir. Bu açıdan bu makalede hegemonya merkezli sosyal psikolojik bir perspektifin öncelenmesi, dinî grupların özelliklerinin üyelerde nasıl bir yönlendirmeye yol açtığına vurgu yapılması ve bu sürecin sistematik bir yaklaşımla hegemonik işleyiş mekanizması üzerinden bütüncül bir perspektifle analiz edilmesi bu araştırmayı diğer çalışmalardan farklılaştırmaktadır. Böylece bu çalışma ile dinî grupların yapısal mekanizması, işleyiş mantığı, inanç ve eylemlerinin üyeler üzerindeki etkileri araştırılarak üyelerin bu yapıların içerisinde hegemonik bir şekilde gerçeklikten uzaklaşıp uzaklaşmayacakları daha iyi anlaşılabilir. Aynı zamanda makalede bir ideal tip sunulması bu konu kapsamında yapılacak empirik araştırmalara kaynak oluşturabilecektir.

Makalede işlenen konular daha çok teorik bir yaklaşımla sunulduğu için burada dinî gruplara dair ayrıntılı örnekler sunulamamıştır. Bu noktada hem bu makalede atıf yapılan çalışmalara hem de literatürde yer alan çok sayıda çeşitli araştırmalara detaylı bir şekilde bakılarak farklı örneklere ulaşılabileceğini söylemeliyiz. Ayrıca dinî grupların çok kapsamlı bir içeriğe sahip olması nedeniyle makale sınırları çerçevesinde meselelerin olabildiğince önemli yönlerine değinildiğini, dolayısıyla bu konulara dair başka çalışmalarda farklı yaklaşımların sergilenebileceğini ve araştırmanın değişik biçimlerde genişletilebileceğini belirtmemiz gerekir.

1. Sosyal Psikolojik Etkiler ve Dinî Gruplarda Hegemonya Olgusu

Sosyal psikolojik birçok faktörün bireylerin davranışlarını anlamlı biçimde etkilediği bilinmektedir. Burada özellikle sosyal etki ve uyma konusu başta olmak üzere itaat, boyun eğme, özdeşleşme ve benimseme olgularına konumuz açısından vurgu yapılmalıdır. Zira bu olgular, bireylerin tek başlarına kaldıklarında kesinlikle kabul etmeyecekleri belirli durumları ve eylemleri, içinde buldukları gruptan veya üstlerinden etkilenecek onaylamalarına ve o eylemleri yerine getirmelerine; belirsiz durumlarda ise tek başlarına karar vermek yerine grupta beraber ortak kararlar almalarına neden olabilmektedir. Bu sonuçları gösteren Asch, Milgram ve Sherif başta olmak üzere çok sayıda araştırmacının gerçekleştirdiği sosyal psikolojik deneyler bizlere anlamlı veriler sunmaktadır.⁹ Aynı zamanda grupların sahip oldukları yapısal özellikler, grup-üye arasındaki etkileşimler ve gruplar arası ilişki biçimlerinin de

⁹ Deneylerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Batmaz (der.), *Otoriteriyen Kişilik: Sanford, Milgram, Şerif, Asch*.

kişilerin davranışlarını belirgin şekilde yönlendirdiği görülmektedir.¹⁰ Bu durum toplum, kültür, devlet gibi birçok faktörün bireyler üzerinde baskı oluşturmaya rağmen onların üzerlerindeki bu baskıyı görememeleri ve buna bağlı olarak var olan baskıyı rızaya dayalı biçimde içselleştirmelerini ifade eden *hegemonya* kavramını bizlere hatırlatmaktadır.¹¹ Bu çerçevede yukarıda sözü edilen sosyal psikolojik olgular ile hegemonya kavramı arasında sıkı bir bağlantı görülmektedir. Dolayısıyla bireylerin içine girdikleri grupların kendileri üzerinde çeşitli baskı mekanizmaları oluşturmalarına rağmen onların bunu kendi rızalarıyla normal bir durum gibi içselleştirmeleri, burada hegemonik bir yönlendirmenin var olduğunu bizlere anlatmaktadır. Tam bu noktada söz konusu hegemonyanın dinî gruplarda nasıl bir yansıma oluşturabileceğini ve sistematik bir şekilde üyeleri nasıl bir manipülasyona maruz bırakabileceğini¹² *hegemonik işleyiş mekanizması* kavramsallaştırması üzerinden analiz etmek önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Birey ve grupların sahip oldukları çeşitli özellikler sosyal etki ve uyma tutumuna bağlı olarak ortaya çıkan hegemonyadan etkilenme biçimlerini farklı sonuçlarla buluşturabilmektedir. Bu bağlamda gruba duyulan güven, onunla ters düşmekten korkma, grupta sözbirliğinin olması, grubun büyüklüğü ve uzmanlığı, bireyin özgüveni, ödül ve cezalandırmalar gibi faktörlerin üyeleri farklı şekillerde etkileyeceği söylenebilir.¹³ Benzer biçimde grup üyelerinin mizaç/karakter, eğitim seviyesi, yaş, cinsiyet, ekonomik durum ve sosyo-kültürel özelliklerinin de bu sonuçları değiştireceği düşünülebilir. Bu konularda doğrudan yapılmış çalışmalarla karşılaşmamaktadır; fakat dindarlığı etkileyen faktörler dikkate alınarak bazı çıkarımlar yapılabilir. Buradan hareketle erkek olma, eğitim seviyesinin yükselmesi, genç yaşlarda olma, bekar ya da boşanmış olma, sosyo-ekonomik statünün yüksekliği ve kentlerde yaşamanın diğerlerine

¹⁰ J. L. Freedman ve diğerleri, *Sosyal Psikoloji*, 422-462, 501-579; Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 67-100, 271-317; Sibel Ayşen Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, 231-372; Nuran Hortaçsu, *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*; Süleyman Yurttaş, "Toplumsal Gruplar ve Grup İçi Süreçler"; Göktepe, "Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyma," 6-120; Ayrıca klasik bir eser olması açısından bkz. Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*.

¹¹ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*; A. Baran Dural, "Antonio Gramsci ve Hegemonya"; Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 240-247.

¹² Bu konuların genel hatlarıyla sorgulandığı özet bildirimler için bkz. Mustafa Sarmış, "Sosyal Grup Yapılarını İnşa Eden Temel Özelliklerin Dini Gruplar Tarafından Araçsallaştırılması (Kült Bir Grup Olarak FETÖ'nün Sosyo-Psikolojik Analizi)"; Mustafa Sarmış, "Sosyal Etki ve Hegemonya Olgularının Dini Sosyaliteler ile İlişkisi."

¹³ Freedman ve diğerleri, *Sosyal Psikoloji*, 422-462; Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, 231-267; Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 67-100.

kıyasla daha az dindarlığa yol açabileceğine yönelik bulgulara¹⁴ dayanarak bu kişilerin dinî gruplara bağlılıklarının ve dolayısıyla hegemonyadan etkilenmelerinin daha düşük seviyelerde gerçekleşeceği şeklinde çeşitli yorumlamalardan bahsetmek mümkün hale gelir. Ancak yapılacak olan söz konusu bu yorumlamalar ile realite arasında bir uyumsuzluk karşımıza çıkmaktadır. Zira günümüzdeki dinî gruplara katılan bireylere bakıldığında erkeklerin, üniversite mezunlarının, gençlerin, zenginlerin, şehirlilerin ve statü sahiplerinin de bu gruplarda yoğun olarak var oldukları gözlemlenmektedir.¹⁵ Bu açıdan dinî grupların her kesimden farklı özellikteki bireyleri kendi içine çekme potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Bu noktada sorgulanması gereken en ciddi mesele budur. Nasıl oluyor da dinî gruplardan çok az etkileneceği düşünülen bu kişiler kendilerini grup içinde bulabilmekte ve grubun sağlam birer üyesi haline gelebilmektedir? Bu çerçevede hangi faktörlerin devreye girdiğine yönelik bir araştırmaya girişmek oldukça anlamlı görünmektedir.

Bir dinî gruba katılan bireyler birbirinden farklı ihtiyaç ve sebeplerle o gruba girmiş olabilirler. Ancak burada kritik olan nokta, kişinin bir şekilde o gruba giriş yapmış olmasıdır. Örneğin, daha önceden hiçbir şekilde ilgili gruba bir bağı olmayan hatta ona karşı önyargılar besleyen kişiler sadece barınma amacıyla gruba katılmış olsalar bile oraya girdikten sonra hegemonik süreç devreye girebilmekte ve onları aşamalı bir biçimde etkisi altına alabilmektedir. Burada cemaatlerin yurt ve evlerinde bu şekilde kalan öğrencileri örnek vermek mümkündür.¹⁶ Bu durum herhangi bir sebeple bir gruba giriş yapan kişilerin büyük ölçüde o grubun etkisi altında kalabileceklerini göstermektedir. Bundan dolayı bir gruba dahil olmak bireysel ve sosyal sonuçları itibarıyla sıradan bir olay olarak değerlendirilemez. Bu noktada öncelikle vurgulanması gereken husus, bireyin bir gruba girdiği zaman orada özgür kalıp kalamayacağıdır.¹⁷ Bu bağlamda bir üyenin, grup içinde gerçekleştirdiği çeşitli davranışları özgür

¹⁴ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler"; Abdülkerim Bahadır, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler"; Yakup Coştu, "Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)," (doktora tezi).

¹⁵ Hilmi Türkyılmaz, *Dini Gruplar ve Cemaatlerin Sosyolojisi - Konya Örneği*, 271-408; Kübra Kalkan, "Grup/Cemaat Dindarlığı ve Bireysel Dindarlığın Ruh Sağlığı Bağlamında Karşılaştırılması: Depresyon Örneği," (yüksek lisans tezi), 17-22, 54-61, 71-74; Emine Merve Aksoy, "Cemaate Katılımı Etkileyen Sosyal Faktörler ve Etkileri," (yüksek lisans tezi); Mehmet Ali Büyükkara, "Dini Gruplaşmanın Doğası," 38-40, 54.

¹⁶ Nuray Karaca, "Sosyolojik Olarak Cemaat Kavramı ve Türkiye'de Bir Ara Form Örneği Olarak Cemaat Yurtları"; Saatci, "Dini Cemaat Yapılarında Meşruiyet Kaynaklarının Sosyolojik Analizi."

¹⁷ Zygmunt Bauman, *Cemaatler*, 10-12.

iradesiyle mi, yoksa grubun işleyişiyle birlikte ortaya çıkan irade dışı bir tavırla mı yaptığı çok önemli bir problem olarak karşımıza çıkar.

2. Dinî Gruplarda Hegemonyaya Yol Açabilecek Faktörler ve Hegemonik İşleyiş Mekanizmasını Tetikleyen Aşamalar

Üyeler üzerinde hegemonyaya yol açabilecek pek çok faktörün birbirlerini nasıl etkilediklerini ve bunların bir bütün halinde üyelerde nasıl bir tesir oluşturabileceğini ayrıntılı bir biçimde tespit etmek gerekir. Aynı zamanda hegemonik işleyiş mekanizmasını oluşturan unsurların birbirini tetikleyen hangi aşamalarla gerçekleştiğinin de gözler önüne serilmesi gerekir. Bu çerçevede aşağıda yer alan her bir madde, hegemonyaya yol açabilecek faktörleri belli bir konu etrafında sunmaktadır. Maddelerin sıralanması ise hegemonik işleyiş mekanizmasını göstermesi açısından neden-sonuç ilişkisine bağlı olarak zincirleme etkiye dayalı biçimde belirlenmektedir. Bu açıdan önceki aşamalarda unsurlar üyeler tarafından benimsenmeden ya da ilgili aşamalarda etkiler kendisini göstermeden ileri aşamalara geçilemeyeceği, dolayısıyla üyelerin diğer aşamalarda unsurlardan etkilenmesinin çoğunlukla mümkün olamayacağı ifade edilebilir. Makalede söz konusu aşamaların neler olduğu on madde ile sıralanarak her bir aşamada hangi özelliklerin üyeleri nasıl etki altına alabileceği genel hatlarıyla açığa çıkarılmaktadır.

2.1. Bireylerin Dinî Gruplara Katılmalarını Sağlayan Psiko-Sosyal Faktörler ve Grupa Bütünleşme

Bir yere ait olma, ilgi görme, yardımlaşma ve işbirliği içerisinde hareket ederek bireysel olarak yapılamayacak eylemleri gerçekleştirebilme, sosyal yalnızlıktan kurtulma, güvende olma ve sosyal kimlik edinme gibi birçok faktör bireyleri çeşitli gruplara katılma yönünde güdüleyebilmektedir.¹⁸ Ayrıca bireyler baskılandıkları çevrelerden kurtularak kendilerini daha iyi hissettirecek ve farklı bir kimlik inşa etmelerini sağlayacak yapılanmalara dahil olmak isteyebilmektedirler. Bu bağlamda bireyler grupların sundukları bu psikolojik ve sosyal faydaları gözeterek çeşitli ihtiyaçlarını buralarda gidermeye çalışmaktadırlar. Bu çerçevede dinî bilgiler öğrenme, anlam arayışı, kendini gerçekleştirme isteği, dini daha deruni yaşama arzusu, manevi eksiklikleri giderme, huzur arama, bir mürşide bağlanma, kemale erme gibi dinî ihtiyaç ve arayışlar da bireyleri dinî gruplara yönlendirebilmektedir. Bunun yanı sıra post/modern sorunlardan ve toplumsal çözümlenmeden kurtulmak amacıyla toplayıcı ve birleştirici bir

¹⁸ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 273-274; Bauman, *Cemaatler*, 7-9.

grupla bütünleşme isteği de kişilerin dinî gruplara katılmasını sağlayabilmektedir.¹⁹ Tüm bu faktörler bireylerin psiko-sosyal gereksinimlerini karşılamalarını sağlayarak onların grupla bütünleşmelerini kolaylaştıracaktır. Aynı zamanda bu ihtiyaçları dinî gruplarda gideren kişilerin sosyal hayatta görünür olması bireylerin dinî gruplara yönelmelerini teşvik eden bir rol üstlenecektir.

Modern dünyada bireylerin gruplara yönelmesini sağlayan faktörlerden biri de *kaynak mobilizasyonu teorisi* çerçevesinde ortaya konulan rasyonel tercihlerdir. Buna dayalı olarak bireyler manevi yönünün yanı sıra insani, ahlaki, kültürel, sosyal-örgütsel ve özellikle maddi kaynak ve menfaat sağlama açısından pek çok yönden faydasını görecekleri dinî gruplara katılabilmektedirler. Bu güdülerle hareket eden kişiler, elde edilen kazanımlarla birlikte grup başarısını önemseyecek ve bu yönde kendilerini motive edeceklerdir. Dolayısıyla grubun elde edeceği kaynaklar üyelerin fark etmeyeceği şekilde grupla beraber eylemde bulunmalarına yol açacaktır. Örneğin, grubun geniş bir üye ağına ve menfaat elde edecek çeşitli kuruluşlara sahip olması, üyelerin gruba yönelmesini ve orada memnuniyet duymasını sağlayabilecektir.²⁰

Toplumsal yapı içerisinde grubun ne zamandan beri var olduğu ve üye sayısının ne kadar olduğu bireylerin dinî gruplara girişlerini etkileyen hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Grupların uzun süredir var olması, grup üye sayısının yüksek olması ve grup içinde herhangi bir sorun yaşanmaması, grubun toplumdaki meşruiyetini büyük ölçüde sağlayabildiği için kişilerin bu gruplara yönelmesi daha kolay gerçekleşebilmektedir. Aynı zamanda toplumsal yapıyla ve devletle genel anlamda uyumlu olmak da gruplara yönelmeyi etkileyebilmektedir.²¹ Fakat burada rasyonel bir yönelimden daha ziyade çoğunlukla sosyal psikolojik bir etki görünür. Bu durum bireylerin grubu sağlıklı bir biçimde analiz etmelerinde eksiklik

¹⁹ Efe, *Dinî Gruplar Sosyolojisi*, 93-96; Sevde Düzgüner, "Dini Gruplara Yönelmenin Psiko-Sosyal Analizi," 284-288; Asım Yapıcı ve Mehmet Emin Kalgı, "Dini Gruplara Mensubiyeti Etkileyen Sosyo-Psikolojik Faktörler: Şanlıurfa Selefileri Örneği," 120-125; Muammer Cengil, "Dini Gruplara Aidiyetin Psikososyolojik Nedenleri"; Büyükkara, "Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları," 109; Asım Yapıcı, "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi," 270-273; Fatma Baynal, "Kadınların Dinî Gruplara Yönelim Nedenleri ve Dinî Grupların Psiko-Sosyal ve Dinî-Manevî Etkileri," (doktora tezi), 96-130, 204-214; Selma Dede, "Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler," (yüksek lisans tezi); Aksoy, "Cemaate Katılımı Etkileyen Sosyal Faktörler ve Etkileri."

²⁰ Abdulhamit Budak, "Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaş-tırma," 863-868.

²¹ Özel, "Dini Grupların Birbirleriyle Olan İlişkilerini Etkileyen Bazı Faktörler," 332-334; Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, 122-124.

göstermelerine yol açarak grubun kendileri üzerinde fark edilmeyen bir baskı oluşturmamasına neden olabilecektir. Buna bağlı olarak çeşitli faktörler üzerinden toplumsal meşruiyetini elde eden dinî grupların üye kazanma açısından avantajlı olacakları dikkate alınmalıdır.

Toplumsal meşruiyeti elde edemeyen marjinal dinî gruplar da bireyleri kendine çekme potansiyeline sahiptir. Toplumun mevcut yapısına, inanç ve değerlerine uyumluluk göstermeyen bu gruplar topluma yabancılaşmış bireylerin ilgi alanına girebilir. Bu tür gruplara katılan kişiler grup içinde çok fazla güdülenmiş bir şekilde hareket edecekleri için burada adeta kendiliğinden ortaya çıkan bir hegemonya söz konusudur. Bu sebeple marjinal gruplarda hegemonik sürecin çok daha yoğun ve sürekli olarak üyeleri yönlendireceği ve üyelerin gruplarına yüksek seviyede bağlılık gösterecekleri iddia edilebilir. Bu gruplara katılmaya sevk eden aykırı düşünceler üyelerde canlı bir şekilde var olduğu sürece hegemonik işleyiş onları etkisi altına almaya devam edecektir. Benzer biçimde devletin dine ve dinî hayata yönelik tutum ve eylemlerini onaylamayan bireyler de protest bir tavır merkeze alan dinî gruplara yönelebilirler. Bu açıdan devletle uyumluluk göstermeyen veya devletle dinî amaçlar için çatışan grup üyelerinin marjinal gruplarda olduğu gibi yüksek seviyede hegemonik sürecin etkisi altında kalabileceklerini özellikle belirtmek gerekir.²²

Kişilerin dinî gruplara yönelmesinde ailenin dinî bağlılıklarının kritik bir yeri vardır. Belli bir dinî gruba mensubiyeti olan ebeveyn, çocukları üzerinde tüm diğer faktörlerden çok daha fazla etki oluşturabilir.²³ Zira yaşları kaç olursa olsun çocuk ve gençler, ailenin dinî gruplarla olan duygusal bağlarını çoğunlukla birebir hisseder, onlarla birlikte grubun faaliyetlerine katılır, ayin ve ritüellerini icra eder ve orada aktif olarak dinî eylemlerde bulunurlar. Bu sayede çocukluktan itibaren ilgili dinî grupla bağı olan bir kişinin ilerleyen yaşlarda o grupla çeşitli yönlerden köklü ilişkiler kurması mümkün hale gelir. Tabii ki bu katılım, bireylerin bilinçli bir tercihi olmaktan daha ziyade sosyal psikolojik bir yönelim üzerinden karşımıza çıkar. Çünkü ailenin dinî mensubiyetine tam bir sadakatle yaklaşılmaz, dinî faaliyetlere katılım sağlanmaz ya da onlara yönelik gerekli ciddiyet gösterilmez ise aile içi uyum bozulabilir, bunun neticesinde çatışma

²² Çelik, "Dini İstismar Eden Terör Örgütlerinin Radikalleşme Süreçleri"; Mehmet Ali Büyükkara, "Türkiye'deki Radikal Dini-Siyasal Akımlar."

²³ Talip Atalay, "Aile Dindarlığının Gençlerin Dindarlığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma"; Fatih Özkan, "Ailenin Dini Tutum ve Davranışlarının Çocuğun Dini Tutum ve Davranışlarına Etkisi: Diyarbakır Örneği."

ve yaptırımlarla karşılaşılabilir. Bu durum dinî gruplarla bağı olan ailelerin hegemonya oluşturma açısından incelenmesini zorunlu kılar.

2.2. Liderlere Atfedilen Karizmatik Özelliklerin Üyeler Üzerindeki Etkileyciliği

Bireylerin dinî gruplara yönelmesinde en belirleyici faktörlerden birinin lider olduğu görülmektedir. Elbette burada sadece liderin özellikleri değil, liderle muhatap olan kişinin ona nasıl yaklaştığı da çok önemlidir. Bu açıdan hem liderin özelliklerinin hem de lidere karşı üyenin nasıl bir tutuma sahip olduğunun açığa çıkarılması hegemonyanın bu aşamada nasıl oluştuğunun anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Karizmatik liderlerin grup üyelerinin ihtiyaçlarını, tercihlerini, değer ve özlemlerini çok iyi görmesi, göz kamaştırıcı bir yeteneğe ve donanıma sahip olması, vizyonu açık olması, organizasyonel yeteneğiyle grubu bir arada tutması ve ileriye taşıması, üyelerle canlı ve duygu yüklü bir iletişim kurması, ikna kabiliyetinin yüksek olması, güçlü kararlar alması, ortak amaçlara yönelik gelecek ideali sunması ve onları gerçekleştirmesi gibi çeşitli özellikleri grup üyeleri üzerinde yönlendirici etkiler oluşturabilmektedir. Buna bağlı olarak üyeler inanç ve davranışları değiştirme, sıkıca bağlanma, sevgi, saygı, bağlılık ve sadakati en üst düzeyde tutma, heyecan ve coşku üretme, yüksek performans sergileme, adanma, kendini gruba feda etme, benimsenen inançların ve gerçekleştirilen faaliyetlerin anlamlı ve faydalı olduğunu kabul etme, her emre itaat etme ve hatta kanun dışı eylemleri yapma hususlarında liderin özelliklerinden büyük ölçüde etkilenebilmektedirler.²⁴ Dolayısıyla üyelerin farkında olmadan kendilerini gruba özdeşleştirmesinde karizmatik liderliğin çok güçlü bir tesire sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kişinin öncelikle kendisini/toplumunu hasta daha sonra liderini/grubunu doktor olarak kabul etmesi, hem grubun varlığının anlamlandırılmasında hem de bireyin/toplumun pasif bir biçimde değerlendirilmesinde oldukça önemli bir tutumu gösterir.²⁵ Bir diğer dikkat çeken husus, büyük sorumluluk gerektiren durumlarda bireylerin verilecek kararlara ortak olmak yerine o sorumluluğu yüklenen bir lider/grup bulmayı daha çok tercih etmeleridir.²⁶ Bu tutumlar neticesinde bireyin/toplumun lider/grup tarafından değiştirilmek zorunda olduğu

²⁴ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 301-303.

²⁵ Wilfred Ruprecht Bion, *Experiences in Groups*, 79.

²⁶ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 292.

şeklinde bir yaklaşım görülür. Böylece hasta olduğunu düşünen üye, artık çareyi kendisinde görmek yerine onu liderine/grubuna atfederek hem bütünüyle pasif bir konuma düşer hem de yüksek bir gaye uğruna güdülenmiş olur. Sosyal psikolojik araştırmalarda bu durum, grup içindeki bireyin diğer üyelere destek olarak tüm potansiyelini göstermemesi hatta tümüyle kaçınmaya çalışması şeklinde ifade edilen *sosyal kaytarma* tutumunu karşımıza çıkarır. Buradan hareketle dinî gruplarda *varoluşsal kaytarma* olarak ifade edebileceğimiz yaklaşımın yoğun biçimde üyeler tarafından benimsenebileceğini söylemek mümkündür. Bu yaklaşım, üyenin hayatın gerçeklerinden ve hakikatle yüzleşmekten kaçınmasını, buna bağlı olarak düşünmekten isteyerek uzaklaşmasını anlatmaktadır. Bu sayede üye, bizzat kendisinin yapması gereken bu varoluşsal faaliyetleri lidere/gruba havale ederek üzerinde hissettiği dayanılmaz ağırlıktan kurtulmuş olur. Üye bu tavrıyla düşünme eylemini liderine ya da grupta söz sahibi olan diğer kişilere devretmek durumunda kalır. Fakat bu tavrın doğrudan değil, dolaylı bir şekilde ele alınması gerekir. Zira üye elbette ki grup içinde hala düşünmeye devam eder. İşin esası burada rasyonel bir düşünme faaliyetinden daha ziyade liderin/grubun aurası etrafında gelişen büyüsel bir düşünme tarzı söz konusudur ki bu durum aslında lidere/gruba bağımlılıkla birlikte ortaya çıkan gerçeklikten kaçışla bağlantılı bir süreci bizlere gösterir.²⁷ Tüm bunların neticesinde bireysel olarak var olmaktan vazgeçilmesi gibi çok daha kritik bir sorun gündeme gelir.

Dinî gruplarda liderlere atfedilen karizmatik özelliklerin üyeler üzerinde önemli etkiler oluşturduğunu ve ciddi sonuçlar doğurduğunu vurgulamak gerekir. Bu bağlamda dinî grupların zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Liderlere ait kitapların *keşf* ve *ilham* yoluyla *yazdırıldığını* benimseyen üyelerin bu kitapları sorgulaması artık imkansızdır. Peygamberle görüşülerek eylemlerin gerçekleştirildiğinin kabul edilmesi üyelerin bu eylemleri eleştirmelerine engel olur. *Seyyid* veya *şerif* gibi silsile yoluyla geldiği kabul edilen otorite zincirleri ile liderin ilahi bir misyona dayandığına, *seçilmiş* olduğuna ve *kerametler* gösterdiğine inanılması onun konumunu sarsılmaz hale getirir. Grup üyelerinin *rabıta* ve *tövbe alma* gibi yöntemlerle Allah'a liderleri aracılığıyla daha fazla yaklaşacaklarına ve liderlerinin kendilerine ahirette *şefa*t edeceklerine

²⁷ Cihad Kısa, "Dini Temelli Grup Dinamiklerinin Potansiyel Psikopatolojik Altyapıları," 190-192; ayrıca bkz. Bion, *Experiences in Groups*, 77-91.

inanmaları liderin pozisyonunun daha çok sabitleşmesini sağlar.²⁸ Tüm bu yönleriyle liderler, grup üyeleri tarafından *kutsallaştırılarak*²⁹ Allah'ın bir lütfu ve ihsanı olarak görülmeye başlanır, nihayetinde adeta mehdi veya mesih makamına yükseltirler.

Liderin bu özelliklerini dikkate alan üye, kendisinde bu nitelikler olmadığı için lidere tabi olması ve ona itaat etmesi gerektiğini hiçbir zorlama hissetmeden benimsemek zorunda kalacaktır. Diğer taraftan üyenin lidere ait olduğu kabul edilen anlaşılması zor kutsal kitaplar/metinlerle karşılaşması gruba bağımlılığı ortaya çıkaracaktır. Aynı zamanda üyenin çözülmesi güç sosyal problemlerle karşı karşıya kalması ve bunları giderecek bir eylemde bulunma mecburiyetinde olması, kişiyi grubun aktivitelerine katılmada yoğun bir mesai harcaması gerektiği düşüncesine yöneltecektir. Böyle davrandığı zaman liderin ya da grubun işlevinin ne kadar önemli olduğunu ve kendisinin de ne kadar az kapasiteye sahip olduğunu kavramış olacaktır. Tüm bunlara bağlı olarak grubun *davasına* adanmak için kendisini her şeyiyle teslim edecek ve bu ideal ile hareket edecektir. Sonuçta kişinin düşünme ve karar alma süreçlerinde yer almasına gerek olmadığı hatta bunun doğru olmadığı bu şekilde benimsenmiş olacaktır.

2.3. Üyeler Arasındaki Etkileşimin En Üst Seviyede Gerçekleşmesi ile Gruba Bağlanma

Bir grubun grup olmasını sağlayan en belirgin özelliklerden birisi, hiç şüphesiz ki grup içindeki üyelerin birbirleriyle sıcak temas halinde bulunarak yakın bağlar kurmalarıdır. Böylece üyeler birincil ilişkilerin hakim olduğu yüz yüze, samimi ve içten davranışların sergilendiği bu gruplarda belki de ailelerinden görmedikleri ilgiyle karşılaşarak kendilerini farklı bir atmosferin içerisinde bulmaktadırlar.³⁰ Kendilerini iyi hissettikleri, her türlü maddi ve manevi yardım gördükleri, bireysel ve sosyal sorunlarına cevap bulabildikleri, dolayısıyla *cemaat* olmanın önemini kavradıkları bu grupta modern dünyanın bireyci, yalnızlaştırıcı ve yabancılaştırıcı etkilerinden kurtulmaktadırlar. Fakat bu durum, içine

²⁸ Faruk Sancar, "Dini Cemaatlerin Üye Kazanma Stratejileri Beyin Yıkama Olarak Değerlendirilebilir mi?: Kullandıkları Teolojik Argümanlar Üzerinden Eleştirel Bir Okuma," 1921-1925; Abdulkadir Evgin, "Yanlış Bazı Sîret ve Sünnet Anlayışlarına Eleştirel Bir Bakış -Cemaat ve Tarikat Örnekleri-"; Latif Tokat, "Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak 'Ayrıcalıklı Bilgi': Keşf, İlham ve Rüya -Felsefi Bir Analiz-."

²⁹ Abdullah Özbolet, "Kutsallaştırmanın Sosyolojisi: Dini Gruplar Örneği."

³⁰ Söz konusu bu durumun psikolojik temel altyapısına yönelik yansımalara dair bkz. Kısa, "Dini Temelli Grup Dinamiklerinin Potansiyel Psikopatolojik Altyapıları," 196-198.

girdikleri grupla tam anlamıyla bütünleşmeleri sonucunu doğurarak onların grubu sağlıklı bir biçimde analiz etmelerine engel oluşturabilmektedir.

Gruptaki üye sayısının arttığı durumlarda hem birincil ilişkilerden uzaklaşabilmekte hem de tam anlamıyla grupla bütünleşmemiş üyelerin koordinesi zorlaşabilmekte, motivasyonları azalabilmekte ve sosyal kaytarmaya bağlı olarak performansları düşebilmektedir. Bu nedenle üyelerin bu tür olumsuz sonuçlarla karşılaşmaması için küçük gruplar içinde bulunmaları gerekir. Böylece onların grupta yaptıkları faaliyetler gözlerden kaçmayacak ve dikkate alınmaları mümkün olacaktır. Aynı zamanda üyenin yaptığı işin hem diğerleri tarafından takdiri hem de bireyin kendisini başarılı ve değerli hissetmesi söz konusu olacaktır. Bu sayede sosyal kaytarmanın da önüne geçilebilecektir.³¹ Böyle bir yaklaşımın kişilerin grupla yakınlaşmalarında en birincil faktör olarak karşılıklarına çıkacağı özellikle belirtilmelidir. Örneğin, en az haftada bir kez yapılan *sohbetlerin* grup üyelerinin hem dinî bilgileri öğrendikleri hem de sıcak yakın ilişkiler kurdukları zamanlar olarak bu bağlılığın ortaya çıkmasında önemli bir yeri vardır. Bu açıdan toplumsal hafızanın ve sözlü kültürün taşıyıcısı olarak vaaz ve sohbetlerin dinî gruplarda üstlendiği fonksiyona bakılmalıdır. Vaaz ve sohbetlerdeki deyişler, sloganik ifadeler, dinleyicilerle kurulan samimi hitap biçimleri, diyaloglar, özellikle duygusal tavırlar ve bunun gibi üyelerin karşı karşıya kaldıkları birçok durum onları kendine çeker ve konuşmacının etkisi altına girmelerine yol açar. Bunun yanı sıra ayet, hadis ve İslami geleneğe ait öğeler tarafından desteklenen içerikler konuşmacının meşruiyet elde etmesini ve ciddiye alınmasını sağlar. Tüm bu unsurlarla bezenen vaaz ve sohbetin cezbedici yönü, dinleyenleri fark etmeyecekleri şekilde yönlendirir.³²

Üyeler arasında sıcak etkileşimin yoğun olarak hissedildiği, dolayısıyla grup bağlılığının yüksek seviyelere çıkmasını sağlayan abi ve ablaların kontrolündeki evlerde ve yurtlarda kalan öğrencilerin büyük bir kuşatma altında kalabileceklerini söylemek gerekir. Ayrıca öğrencileri sıkı bir biçimde eğitmek amacıyla gerçekleştirilen çeşitli *kamplar*, oldukça sıcak bir ortam sunması açısından yoğun etkilenmelerin yaşandığı yerler olarak görünür. Bunların dışında aile ziyaretleri, burs temini, iş imkanı sunma gibi gerçekleştirilen diğer faaliyetler de bu bağlılığın oluşmasında fonksiyonel bir görev üstlenir. Zira ilgili, güler yüzlü, sevecen ve yardımsever

³¹ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 281-287.

³² Bayram Sevinç, "Dinî Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı."

davranışlar sergileyen grup üyelerinin hareketlerinden etkilenen üyeler kardeşlik duygularını yaşadıkları bu grupta kendilerine yeni bir barınak edinir, dostluk bağları kurar ve kader ortaklığı içerisine girerler. Aynı zamanda oluşan bu bağ sebebiyle *gruptan dışlanma* istenmeyen bir durum olarak üye tarafından kodlanır. Nihayetinde dışlanma endişesiyle birlikte hem grupsal faaliyetler daha iyi bir şekilde yerine getirilir hem de grupla bütünleşme yoğun biçimde hissedilir.³³

Grupla bütünleşen üyeler kardeşlik bağlarını her yönüyle devam ettirmek istemektedirler. Bu çerçevede sıkı ilişkilerin sürdürülebilmesi amacıyla alışveriş tercihleri, eğitime destek ve burs yardımları, kitap, dergi ve gazete satışları, TV izleyerek rating artırma, reklam verme gibi etkinlikler hep grup içinde gerçekleştirilerek bağlar pekiştirilir. Tabii ki bu tavır neticesinde ortaya çıkan ekonomik dayanışma ile grup maddi gücüne güç katarken üye de bu durumdan faydalanır. Bu sayede üye hem sıkı kardeşlik bağları sayesinde kendisine psikolojik destek sağlamış olur hem de katkı sunduğu grubun maddi imkanlarından yararlanmış olur. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, birincil ilişkilerle grup içi bağların kuvvetlenmesi neticesinde grubun kasasının dolması ve üyenin de doğal olarak bundan faydalanmasıdır. Bu durum ise üyenin gruba sıkıca bağlanmasını ve tutunmasını sağlayan ciddi bir etki oluşturur.

2.4. Grup Bağlılığını Güçlendiren Tutum ve Faaliyetlerin Üyeleri Manipüle Etmesi

Grubun toplum nezdinde meşruiyet elde etmeye yönelik yaptığı çalışmalar üyelerin grupla ilişkilerini etkilemesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan grubun *kültürel hegemonya* çerçevesinde kendisini birçok alanda görünür kılması ve faaliyetleriyle toplumu etkilemesi herhangi bir dinî gruba mensup olmayan bireylerin gruba yönelik tutumlarını olumlu hale getirmektedir.³⁴ Daha da önemlisi grubun toplumla bütünleşmesi gerçekleştirilerek üyelerin gruplarına daha fazla güvenmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum elbette ki üyelerin grubun faaliyetlerine katılımını ve aktif olarak bu faaliyetlerde görev almalarını güdüleyici bir işlev görmektedir. Dolayısıyla grubun toplum katmanlarında elde edeceği meşruiyet sadece toplum nezdinde güç elde edilmesini değil,

³³ Saatci, "Dini Cemaat Yapılarında Meşruiyet Kaynaklarının Sosyolojik Analizi."

³⁴ Fatih Sezgin, "Türkiye'de Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Gruplar ve Meşruiyet Kazanma Yolları," (yüksek lisans tezi); Gizem Yakışır, "İletişim ve Propaganda Teknikleri Açısından Dini Gruplar," (yüksek lisans tezi); Fatih Baş, "Antonio Gramsci'nin 'Hegemonya' Kavramı Çerçevesinde Fetö'nün Kültürel Faaliyetleri."

aynı zamanda üyelerin hegemonik işleyiş mekanizmasına adapte olmasında da çok kritik bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

Üyelerin grubun sosyal güvenlik mekanizmalarından, iş olanaklarından ve mesleki gelişimlerinde önlere açılmasından faydalanmaları onları gruplara bağlayan temel maddi faktörlerdendir.³⁵ Ancak bu durum, grup sayesinde elde edilen maddi imkanlar sebebiyle üyelerin gruba yönelik minnet duygusu hissetmelerine yol açarak gruptan kopmaları zorlaştırabilir. Ayrıca grubun siyasal iktidarla yakın ilişkiler kurması, devlet aracılığıyla pek çok imkanın elde edilmesini sağlayabildiği için bu durumun üyeleri cezbeden temel bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Dinî grupların bu açıdan siyasetle yakın temas halinde olmaları çok fazla gözlemlenen bir husustur.³⁶ Bu çerçevede alt ve orta düzey ekonomik seviyeye sahip kişiler ile iş arayan gençler şayet gruplarında istedikleri fırsatları elde edebilirlerse bu durum onların grubu önemsemelerine, zamanla elde ettikleri imkanları kaybetmeme adına grubu koruma ve savunma gibi tutumlara yönelmelerine neden olabilmektedir. Fakat burada doğrudan grubun maddi imkanlarını gözeterek ona katılan ve bu yönde hareket eden üyeler ile samimi bir şekilde gruba bağlarını sürdüren ve bunun neticesinde doğal olarak grubun maddi imkanlarından yararlanan üyeler arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Doğrudan çıkar ilişkisinin olduğu durumlarda üyeler üzerinde bir hegemonyadan bahsedilemezken diğerinde ise üyelerin hegemonyaya maruz kalmaları neredeyse kaçınılmazdır.

Toplulukçu ve geleneksel kültürel yaşam tarzlarına sahip olan kişilerin hegemonik işleyiş mekanizmasından etkilenmelerinin daha yoğun bir şekilde karşımıza çıkabileceği, bu sebeple hem kimliğin inşasında hem de yaşam tarzlarının değişikliğe uğramasında grubun bu özelliğe sahip üyeler üzerinde çok önemli bir etki oluşturabileceği belirtilmelidir. Buna karşın bireysel ve post/modern yaşam tarzlarıyla iç içe olan ve bu yönde hareket eden kişilerin içine girdikleri gruplarla çok sıkı bir biçimde ilişki kurmadıkları, bütün benliklerini ve yaşam tarzlarını şekillendiren bir tutumla hareket etmedikleri görülmektedir.³⁷ Bu bakımdan gruba dahil olmadan önce bireylerin nasıl bir kültürle ve kişilikle iç içe olduklarını hegemonyanın ortaya çıkması açısından göz önünde bulundurmak gerekir.

³⁵ Aksoy, "Cemaate Katılımı Etkileyen Sosyal Faktörler ve Etkileri," 40, 45-46, 53-54.

³⁶ Mustafa Tekin, "Türkiye'de Din Siyaseti ve Siyaset-Cemaat İlişkisi," 557-562.

³⁷ Zehra Işık, "Modern Kentte Farklı Kadın Dindarlıkları," (doktora tezi), 520-543.

Bireysel dindarlık ile cemaatsel dindarlık arasında kritik farklılıklar bulunmaktadır.³⁸ Bu noktada hegemonyayla ilgili en belirleyici faktörlerden birinin bireysel veya cemaatsel dindarlık yönelimleri olduğu söylenebilir. Bireysel dindarlıkta kişi içsel bir tavırla bizzat dini araştırarak ve kendi kararıyla o dini seçerek bir maneviyata sahip olurken cemaatsel dindarlıkta çoğunlukla böyle bir durumla karşılaşılmaz. Cemaate mensup olan kişiler dinî seçimlerini grupla beraber yaptıkları için içselleştirme grubun yönlendirmesiyle oluşur. Bundan dolayı bireysel dindarlık ile cemaatsel dindarlık arasında kişinin hakiki manada bilinçli olması ve sağlıklı bir içselleştirme açısından ciddi bir farklılık olduğunu, söz konusu bu farklılığın cemaatsel dindarlıkta bireyleri hegemonik işleyiş mekanizmasının etkilerine daha fazla açık hale getirebileceğini vurgulamak gerekir.

Üyelerin grupla ortak bir şekilde hissettikleri dinî deneyimler, bireysel deneyimlere göre daha düşük bir seviyede kalabilmekte ve çoğu zaman geçici bir etkiyi ortaya çıkarabilmektedir. Buna bağlı olarak üye her zaman grupla beraber hareket etmek zorunda kalarak grubun etkisinden daha doğrusu *gruba bağımlılıktan* kurtulamaz ve bu durum onu sürekli olarak grubun yönlendirmesine açık hale getirir. Kişinin kendi içsel gelişimine yönelmek yerine grubuyla deneyim elde etmeye çalışmasının en önemli sebebi bireysel gelişimin zor, grupsal deneyimin ise kolay elde edilmesidir. Zira grupsal birliktelik kişinin kendisini çok fazla derinlemesine incelemesine ve geliştirmesine gerek bırakmaz. İşin esası bireyler çoğu zaman kolay bir şekilde bu deneyimi elde etmek istedikleri için gruplara yönelirler. Bu yönelim ise onların grup tarafından denetlenmelerine ve sürekli olarak telkine açık olmalarına yol açar.³⁹ Benzer biçimde grupla beraber yapılan ibadetler de grubun sahip olduğu çeşitli özelliklerin devam ettirilmesi ve muhafaza edilmesini sağlayan bir işlev üstlenir.⁴⁰ Bu açıdan tek başına veya grupla birlikte yapılan ibadetler arasında, bireyin grubu benimsemesi ve ona adapte olmasını sağlama noktasında göze çarpan bir farklılık karşımıza çıkar. Dolayısıyla cemaat halinde yapılan ibadetlerin ve gerçekleştirilen diğer ritüellerin, üyelerin hegemonyaya maruz kalmasında kritik bir etki oluşturacağı söylenebilir.

Gruba girdiğinde seçilmiş olduğuna inanmak, grubun dergah, tekke gibi mekanlarına kutsallık atfetmek⁴¹ daha en baştan üyelerin gruplarına büyük

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Süheyl Ünal, *Dinsel Bireycilik*.

³⁹ Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, 63-65.

⁴⁰ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 355-485.

⁴¹ Işık, "Modern Kentte Farklı Kadın Dindarlıkları," 422-428, 526.

bir tutkuyla bağlanacaklarını göstermektedir. Böyle bir tutumla hareket eden kişilerin gruplarını sorgulaması adeta imkansız hale gelir. Bu nedenle mistik ve sezgisel deneyimler üzerinden gruba bağlanmak ve grubun sahip olduğu çeşitli unsurlara kutsal anlamlar yüklemek, üyelerin gruplarıyla ilgili hiçbir şekilde objektif bir yaklaşım gösteremeyecekleri anlamına gelmektedir. Burada bireysel bir tavır olsa da bu bakış açısının grup içinde dillendirilmesi diğer üyelerin bundan etkilenmelerine yol açabilecektir. Bu çerçevede söz konusu tutumların grup bağlılığını güçlendiren ve üyeleri etkileyen yönü sebebiyle sadece bireysel bir yaklaşım olarak görülmesi doğru olmayacaktır.

2.5. Grup İçi Rollerini Yerine Getiren Üyelerin Hiyerarşik Yapıya Adapte Olmaları

Grupta güç, otorite ve prestijin meydana getirdiği hiyerarşik bir yapı vardır. Grup üyeleri bu hiyerarşik yapının sınırları dahilinde belli bir statü sistemine bağlı kalarak kendilerine ait pozisyonlara sahip olurlar. Bu açıdan grupta her üyenin belli bir konumu ve yerine getirmek zorunda olduğu bir rolü vardır. Bu durum iş bölümünü gündeme getirir ve stratejik görevler rollerini hakkıyla yerine getiren üyelere verilir. Böylece grup üyeleri buldukları statülere uygun biçimde sosyal rollerini oynayarak grup katılımını gerçekleştirirler ve sonuçta grupta bütünleşirler. Grup normlarına en fazla uyum gösteren kişilerin grup hiyerarşisinde orta düzeyde yer alanların olması, üyelerin grupta bütünleşmelerinde yönlendirici bir etkiye sahiptir.⁴² Bundan dolayı üyelerin üst kademelere yükselme isteklerinin var olması ve böyle bir olanağa grup içinde imkan tanınması onların gruplarını benimseyerek orada uyum sağlamalarında işlevsel bir rol üstlenmektedir. Bu durumda kişiler kendilerini bu yapının temel bir ögesi olarak kabul edecek ve gruplarına yüksek bir seviyede bağlılık göstereceklerdir. Üyeler bu mekanizmanın içerisinde kendilerine o kadar çok anlam yükleyeceklerdir ki, orada bulunmazlarsa sistemin bozulacağına inanacaklar ve bunun neticesinde gruptan ayrılma fikrini dahi akıllarına getiremeyeceklerdir.

Dinî gruplarda üyeler, belirli statülere ve işbölümüne bağlı olarak gerçekleştirilen rolleri *hizmet bilinci*yle yapmaktadırlar. Üyelerin grupları için kazandıkları bu bilinç, onların kendilerine verilen görevleri büyük bir sorumlulukla yerine getirmelerini sağlamaktadır. Zira üyeler artık grup içinde yapılması gereken rollerin sıradan bir eylem olmadığını, aksine bu

⁴² Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 276-277.

rollerin Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik davranışlar olarak anlaşılması yönünde bir bakış açısı geliştirmeye başlamışlardır. Kazanılan bu perspektif, grupta gerçekleştirilen tüm eylemlerin meşrulaştırılmasına dayanak sunarken aynı zamanda hiyerarşik yapının daha da güçlenmesini sağlar. Dolayısıyla üyeler artık hiyerarşik sistemi sorgulamayı akıllarına getiremezler ve statüsel davranışlara dinsel bir anlam yükleyerek verilen her göreve kutsallık vasfı kazandırırılar.

Üyeler bu aşamada kendilerini grup yapısıyla öyle bir şekilde bütünleştirirler ki, artık onlar hiyerarşik sistemin en üst basamaklarına çıkmak için uğraş vermeye başlarlar. Dinî grup içinde üst seviyelere çıkılması, aslında kişinin Allah'a ne kadar yakınlığına anlatan önemli bir sembolü gösterir. Bu nedenle hiyerarşik yapının üst katmanlarına yükselmek için üyelerin büyük bir gayret göstermesi, daha çok bağlılıklarını ve sadakatlerini ortaya koymaları gerekir. Böylece onlar kendilerini gruplarına adayarak verilen görevleri bu bilinçle yerine getirmeye başlarlar. Sonuçta her emrin yerine getirilmesiyle birlikte hiyerarşik yapının en üst katmanlarına çıkma olasılığı artar ve aynı zamanda Allah'ın rızasına da o kadar çok yaklaşmış olur.

2.6. Grup Normlarına Uymak Zorunda Olan Üyelerin Denetlenmesi

Üyeler grubun değer, düşünce ve tutumlarını benimseyerek ona uymak zorundadırlar. Zira kişilerin ideoloji ve eylemlerini benimsemedikleri bir grubun içinde bulunmaları anlamsızdır. Bu nedenle onlar grubun her şeyini kendilerine mal ettikleri için bu yapıya dahil olurlar. Burada gönüllü bir kabulleniş ve içselleştirmeden bahsedilmesi sebebiyle üyelerin grup normlarıyla bir çatışmaya girmeleri normal şartlarda mümkün değildir.⁴³ Bireyler inandıkları değerler uğruna gruba dahil oldukları için grup normlarını bir mecburiyet şeklinde algılayarak kendilerini gruba uyumlu hale getirirler.

Sosyal normların dinî gruplardaki karşılıklarına bakıldığında orada ahlak ve edep, adap ve erkan, nefis eğitimi kavramları kapsamında çeşitlenen çok sayıda konunun öne çıktığı görülmektedir.⁴⁴ Kişinin ahlaki kemale ulaşmasında ehemmiyet verilen *edep* kavramı, hem bireyi Allah'a yaklaştıran kişisel ve manevi bir gelişimi ifade etmekte hem de onun grup içinde kuralları gözetken bir tutuma sahip olmasını sağlayan işlevselliği

⁴³ Hortaçsu, *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*, 91-109.

⁴⁴ Tathiloğlu, "Tasavvuf ve Tarikatlara Sosyolojik Bir Bakış"; Ergün Yıldırım, *Sufi Sosyoloji: Maneviyatın Toplumsal Varoluşu*.

kendi içerisinde barındırmaktadır. Örneğin, büyüklere saygı gösterme ve iyi ilişkiler kurma gibi ahlaki özellikler grup yöneticilerine yönelik saygılı davranılmasını ve grupta uyumlu hareket edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla grup içinde hangi kurallara uyulması gerektiği çoğunlukla yazılı olarak değil, *adap ve erkan* şeklinde dinî ve ahlaki bir yaklaşımla temellendirilmektedir. Bu nedenle üyeler ne kadar çok adap ve erkana riayet ederlerse o kadar çok ahlaki kemal seviyesine yükselmekte ve aynı oranda Allah'ın sevdiği bir kulu olmaktadır. Bu açıdan grubun ahlak eğitiminden geçen üyeler yaptıkları davranışlar ile kendilerini salih bir kul olma yolunda geliştirdiklerini düşünebilirler; fakat onlar adeta *gassalın elindeki meyyit gibi* davranarak aslında grubun tüm normlarını içselleştirmiş olduklarının farkına varamayabilirler.

Nefis eğitiminin kişinin gelişiminde anlamlı bir yeri olsa da bu eğitimin ortaya çıkarabileceği olumsuz sonuçları mutlaka göz önünde bulundurmamak gerekir. Zira nefis eğitimi, üyelerin her türlü emri yerine getirmelerini sağlayan kritik bir konu olarak karşımıza çıkabilmektedir. Hoşa gitmeyen ve nefse ağır gelen eylemleri (Tarikatlardaki tuvalet temizleme görevini oldukça dikkat çeken bir örnek olarak burada zikredebiliriz.) nefisini eğitmek için gerçekleştiren üyeler, artık her emri sorgulamadan yerine getiren bir karaktere bürünebileceklerdir. Bu açıdan üyelerin hem ahlaklı bir kişi olmak hem de nefsi eğiterek Allah'a daha çok yakınlaşmak amacıyla yaptıkları eylemler, aslında onların hegemonyayla karşılaşmalarına neden olabilecektir. Neticede tüm kuralların içselleştirildiği ve her türlü davranışın sorgulanmadan yerine getirildiği bir yapının içerisinde iradelerini kullanma potansiyellerini büyük ölçüde kaybeden üyeler, emri altına girdikleri kişilerin kendilerine vereceği *görevleri* büyük bir hevesle yerine getirebileceklerdir.

2.7. Grup Bilincine Sahip Olan Üyelerin Grubun Kalıplarına Bürünmesi

Grupla birlikte var olmak ve üyelerle beraber hareket etmek kişilerin güdülenmesini ve gruptaki faaliyetlerini artırmaktadır. Böylece grup içinde yer alan üyeler *sosyal hızlandırma* neticesinde daha fazla iş görme kapasitesine ulaşmaktadırlar. Aynı zamanda üyelerin kendilerine yönelen bakışlardan etkilenmesi, onların sosyal hızlandırmaya bağlı olarak grup faaliyetlerini bir yarışma hissiyatı ile dikkat ve iştihakla yapmaları sonucunu doğurmaktadır. Fakat bu durum grup faaliyetlerinin hızlandırılmasını sağlarken üyelerin sahip oldukları düşünce, görüş ve inançları dile getirmeden önce başkaları tarafından denetlenmelerine

neden olabilecektir. Bunun yanı sıra kolektif olarak düşünen ve hareket eden üyelerin grup içindeki yanlışlıkları görmelerinde zayıflık oluşabilecektir. Bundan dolayı sosyal hızlandırmanın düşünsel bir kontrol mekanizmasını ortaya çıkarması sebebiyle bilişsel bir gerilemeye yol açtığını söylemek mümkündür. Bu açıdan üyeler kendi başlarına oldukları zamanla kıyas edilirse daha derinden tefekkür etme, konuları ayrıntılı bir biçimde sorgulama ve olayları analiz etme gibi bilişsel faaliyetlerden uzaklaşmak zorunda kalabileceklerdir. Bir diğer husus, *sorumluluk dağılmasına* bağlı olarak tek başına alınamayan riskli kararların grup içinde alınabilmesi ve uçlara kayılabilmesidir. Grupta kararların ortaklaşa alınması hem üyelerin o kararları içselleştirmelerini hem de kararlarla ilgili olabilecek endişelerden uzaklaşmasını sağlamaktadır. Özellikle başlangıçta aşırılık potansiyeline sahip grupların ortak karar verme süreçlerinde uç noktalara kaymaları söz konusu olabilecektir. Ayrıca azınlıkta kalan üyeler, çoğunluğun durumuna bakarak grubun birbirine bağlılığını, ortak hedeflere ulaşma isteğini ve grup uyumunu dikkate alarak farklı düşünmekten ve hareket etmekten uzaklaşabileceklerdir. Bunun neticesinde üyelerin kendi görüşlerini otosansüre tabi tutması çok yüksek bir ihtimaldir. Benzer biçimde verilen yanlış kararların meşrulaştırılma işlemi söz birliğiyle hareket eden grup içinde daha kolay gerçekleşebilmektedir.⁴⁵ Tüm bu faktörler grupta üyelerin sorgulama faaliyetlerini azaltarak hem var olan gerçekleri tam olarak görememelerine hem de kendilerini grupta daha fazla bütünleştirmelerine neden olabilmektedir. Dolayısıyla grup üyeleri ne kadar çok ortak faaliyetlere dahil olurlarsa, aynı zamanda ortak bir bilince sahip olan ve kendilerine benzeyen diğer üyelerle ne kadar çok birlikte bulunurlarsa o kadar çok gerçekleri görmekten uzaklaşabileceklerdir. Ancak bunun sadece grubun çıkarına hizmet ettiğini düşünmemek gerekir; zira kişi böyle bir ortamda hem kendini adayacağı bir alan bulmakta hem de pek çok sosyal imkana kavuşmaktadır. Nihayetinde hem grup yöneticilerinin hem de üyelerin fayda sağladıkları bir durumla karşılaşılması, hegemonyanın daha çok tahkim edilmesi sonucunu doğuracaktır.

Grup üyesi olabilmek için, kişinin kendisini grubun bir üyesi olarak görmesi ve grupta bir hissetmesi gerekir. Aynı zamanda kişinin diğer üyelerin davranışları hakkında ön kestirimde bulunabilmesi onun grupta uyum halinde hareket ettiğini gösterir. Böylece grupta *ortak* bir hareket ile

⁴⁵ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, 281-283, 306-312.

biz şuuru oluşur ve üyeler gruplarına sınımsız sarılırlar. Bu durum aidiyet duygusu veya grup bilincinin gün yüzüne çıkmasını sağlar. Ayrıca grup üyelerinin birbirlerini destekleyici tavırlar içerisine girerek grupta söz birliği oluşmasını sağlayacak söylemlere başvurmaları ve çeşitli eylemler gerçekleştirmeleri hem grup üyelerini birbirine kenetleyecek hem de onların gruba özdeşleşmelerine katkı sunacaktır. Nihayetinde bu durum sosyal sermayenin üretilmesini sağlayacaktır. Ancak yüksek seviyede *güven*, *işbirliği* ve *eşgüdüm* ile ortaya çıkacak⁴⁶ *grup sarginliği* ile üyeler farklı şekilde düşünme ve hareket etme iradesinden uzaklaşabileceklerdir. Neticede grup bilincine sahip olan üyeler kendilerini gruba bir tutarak grubu benliklerinin bir parçası haline getirebileceklerdir.⁴⁷ Buna bağlı olarak gruba yapılan bir tehdit, onlar için kendilerine yapılmış bir saldırı biçiminde görülecek ve ona göre karşılık verilecektir. Bu bilinçle hareket eden üyeler artık her türlü fedakarlığı göstererek maddi-manevi varlıklarını grubun bekasına vakfetmekten çekinmeyeceklerdir. Söz konusu bu yaklaşım, onların grubun menfaatleri adına ahlak dışı davranışları rasyonalize etmelerine ve dinî açıdan kabul edilmesi mümkün olmayan faaliyetleri dinî meşruiyet inşa ederek *mubahlaştırılmalarına* neden olabilecektir.⁴⁸ Tüm bu hususlar göstermektedir ki, *grup bilinci* aslında bireysel düşüncenin kaybedilmesi gibi çok ciddi bir sonuca yol açabilmektedir.

2.8. Üyelerin Farklı Kişi ve Gruplarla İletişimi Keserek Kapalı Bir Yapılanma İçerisinde Hapsolması

Grup üyeleri, hem grup dayanışmasının olumsuz etkilenmemesi hem de grubun inanç ve pratiklerini daha iyi hissedebilmek ve yaşayabilmek amacıyla grubun belirlediği çerçevenin dışına çıkmak istemeyebilirler. Zira böyle bir tutum takınılmaz ise farklı düşünce ve söylemlerden etkilenilerek grubun inanç ve değerlerinden, yapısal konumundan ve eylemlerinden uzaklaşılabilir, bunun neticesinde grubun sağladığı birçok sonuçtan mahrum kalınabilecektir. Bu sebeple üyeler, gruplarıyla birlikte elde ettikleri dinî inanış ve yaşayışlardan uzaklaşmamak için dış faktörlerin kendileri üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik karşı duruş sergileyebilmektedirler. Bu kapsamda çeşitli sosyal kapanma pratikleri gerçekleştirilerek grup içi dayanışma ağları oluşturulabilir ve inşa edilen

⁴⁶ Sefer Yavuz, "Sosyal Sermaye ve Din."

⁴⁷ Abayhan, "Bir 'Cemaat' Terör Örgütüne Nasıl Dönüştü?"

⁴⁸ Budak, "Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaştırma," 868-886.

cemaat habitusu içerisinde sosyal etkilenmelerin önüne geçilebilir.⁴⁹ Böyle bir yaklaşım ise üyelerin dış dünya ile bağlantılarının kesilmesi gibi kritik bir durumla karşılaşmalarına yol açabilir.

Üyeler, kurulabilecek en iyi ve güzel bağın kendi gruplarında olabileceği düşüncesinden hareketle kendilerini dış etkenlerden koruma gayesiyle çeşitli tutum ve eylemlere başvurabilirler. Bu çerçevede gruplarına yönelik olumsuz eleştiriler yaparak kendilerini telkin etmeye çalışan aileleriyle bağlarını zayıflatabilir, grup dışındaki sosyal ortamlara mesafeli yaklaşarak ilişkileri azaltabilir hatta kesebilir, farklı kitapları okumayı gereksiz ve zararlı görebilirler. Buna mukabil grup içindeki pek çok farklı faaliyetle meşgul olarak grup yapısının dışına çıkmadan oranın iç dinamikleriyle tüm işleri gerçekleştirmek için uğraşabilirler. Bu tavırlar sonucunda üyeler, en sevdiklerinden bile ayrılmayı göze alabildikleri için gruba olan bağlılık ve sadakatlerini ispatlamış olurlar. Ayrıca özellikle *vakıflık* anlayışına dayalı olarak evlenilmemesi⁵⁰ ya da grup içinden bir üyeye evlenmenin tercih edilmesi,⁵¹ grubun sınırlarından çıkamamanın en dikkat çeken unsurları olarak görünür. Tüm bunlar, üyelerin sosyal dünyadan büyük ölçüde izole olmalarına ve kapalı bir grubun içinde hapsolmalarına neden olacaktır. Bu durumun endişe verici yansıması, tek tipleştirilmiş bir hayatta artık farklı düşüncelere ve yaşam tarzlarına tahammül edilemez hale gelmesidir.

2.9. Grup İdeolojisinin Benimsenmesi ile Hayata Yeni Bir Perspektifle Bakılması

Dinî gruplarda grup ideolojisinin benimsenmesini sağlayan unsurlara bakıldığında, orada üyelerin tek tip yaşam tarzlarıyla bütünleşmelerinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda üyeler gruplarına bağlılık amacıyla aynı kitapları okur, aynı vaazları dinler, aynı sohbetlere katılır, sembolik değerli aynı dili konuşur ve tüm bunları grup içindeki ortaklaşa eylemlerle ve sürekli tekrarlarla pekiştirirlerse orada büyük oranda grup ideolojisi kendisini hissettirmeye başlayacaktır. Ayrıca farklı bilgi kaynaklarının yok sayılarak grubun dışına itilmesi, diğer kaynakların ötekileştirilerek uzak durulmasına yol açarken; grup üyeleri bu şekilde kendilerini belli bir yöne kanalize ederek ideolojik kalıplarla buluşmak zorunda kalacaklardır. Fakat bu durumu üyelerin bilinçli bir tutumla gerçekleştirdikleri ideolojik bir inşa süreci olarak görmemek gerekir. Gruba

⁴⁹ İrfan Özet, *Fatih-Başakşehir: Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*, 227-237.

⁵⁰ Ahmet Selim Demiryürek, "Vakıflık" Kurumu Üzerine Nitel Bir Araştırma: Meşveret Grubu Örneği."

⁵¹ Abayhan, "Bir 'Cemaat' Terör Örgütüne Nasıl Dönüştü?," 19-20.

bağlılık için yapılan bu faaliyetler neticesinde artık grubun kalıplarına bürünen ve bütünüyle grupla bütünleşen üyeler tam anlamıyla hegemonyayla karşılaşır. Bununla birlikte üyelerin faaliyetlere kutsal bir anlam yüklemeleri ve onların hepsini din ile ilişkilendirmeleri gruba ait tüm unsurların dinî bir çerçeve içerisine sokulmasına neden olur. Bu noktada gruba bağlılık amacıyla gerçekleştirilen eylemler bütünüyle sahiplenilir. Bu aşamadan sonra artık başka liderler, kitaplar, sohbetler bir anlam ifade etmeyecektir, zira üyeler zaten grup ideolojisiyle bütünleşmiş olacaktırlar. Tüm bunların sonucunda üyelerin grubu objektif açıdan değerlendirebilmeleri ve varsa grubun asıl amaçlarını kavrayabilmeleri neredeyse imkansız hale gelir. Bu durumun ileri seviyelerinde üyeler geçmişle olan bağlantılarını keserek, yani bir bakıma hafızalarını silerek yeni bir dünya inşa etmekle karşı karşıya kalırlar. Tüm bu aşamalardan sonra üyeler, zihinlerini köreltiklerinin ve hayata tek yönlü bir şekilde baktıklarının farkına varamazlar.⁵²

Grup ideolojisiyle bütünleşmiş bir üyenin kendisini grubun asli bir unsuru olarak görmesi, duygusal bir yakınlık üzerinden grupla birlikte mutlu olması ve kendini orada iyi hissetmesi, grup ortadan kalkacak olsa bundan büyük bir üzüntü duyması, zor zamanlarında grubundan yardım ve destek göreceğini düşünmesi, liderini her şeyden önce tutması ve ona büyük bir tutkuyla bağlanması, sorgusuz teslim olması ve kendi grubunun en doğru grup olduğuna inanması onun hayata artık bambaşka bir yerden baktığını göstermektedir. Bunun neticesinde üye; okul, meslek seçimi ve evlilik gibi büyük önem taşıyan kararlarda, siyasi tercihlerin belirlenmesinde ve her türlü dinî konuda artık tamamen içinde bulunduğu grubuyla hareket edecektir. Bu durum, grupla bütünleşen üyelerin hayata bakışlarını ve dünya görüşlerini belirli bir zihniyet/paradigma üzerinden sürdürdükleri anlamına gelmektedir.⁵³ Dolayısıyla bu perspektifle hareket eden üyeler grupta var olan hegemonyayı artık hiçbir şekilde göremeyeceklerdir.

2.10. Üyelerin Gruplarını Farklı ve Üstün Görerek Ötekileştirme Yapmaları

Farklılık, sosyal grupları diğerlerinden ayıran belirgin bir özellik olarak göze çarpmaktadır. Ancak farklı olma düşüncesi bilinçli biçimde diğerlerinden ayrılmayı gerekli kıldığı için, sosyal grup oluşturma eylemi

⁵² Sayar, "Kült Psikolojisi"; Volkan, *Körü Körüne İnanç*, 85-127.

⁵³ Ümit Horozcu ve Kübra Kalkan, "Cemaate Bağlılık Ölçeği," 34.

başlı başına toplumda ayrılaşmaya yol açan olumsuz durumları karşımıza çıkarabilmektedir. Bu bağlamda dinî grupların kendilerini diğer gruplardan ayırabilmesi için kendilerine has amaç, yöntem, inanç ve düşünceleri benimseyerek ve ona göre eylemlerini gerçekleştirerek farklı olduklarını göstermeleri gerekmektedir. Aksi takdirde varlıklarını ispatlayabilmeleri mümkün olmayacaktır. Bu tavır ise dinî grupların kendilerini diğerlerinden farklı görerek *üstün olma* tutumuna sevk edebilmektedir. Ayrıca dinî gruplar, diğerlerinin bazı konularda yanlış düşüncelere sahip olduklarını ve eylem gerçekleştirdiklerini iddia ederek söz konusu hususlarda sadece kendilerinin doğru olduğunu kabul etmektedirler. Zira bunu iddia etmezlerse yeni bir dinî grup oluşturmanın anlamı kalmayacaktır. Dolayısıyla hiçbir grup kendi inanç ve eylemlerini yanlış olarak görmeyeceği için diğer grupların çeşitli yönlerden *ötekileştirilmesi* adeta zorunlu bir sonuç olarak ortaya çıkar.⁵⁴ Bu düşünceye sahip olan gruplarda dinî çoğulcu bir yaklaşımın kabul görmediğini bilhassa vurgulamak gerekir. Neticede grubun kendisini merkeze alması ve tek hakikatçi bir yaklaşımı benimsemesi, diğer grupların ötekileştirilerek kötü görülmesine ve gruplar arasında tehlikeli sorunların patlak vermesine neden olabilecektir. Bu durum örneğin, *ötekinin yok edilmesi* gibi şiddet eğilimlerinin önünü açabilecektir.⁵⁵

Grubun itikadî ve amelî farklılıkları, vazgeçilmez liderleri, seçkin kitapları, özel yapılanması ve örgütsel işleyişi, kendine özgü hal ve hareketleri, kılık-kıyafetleri ve ibadet biçimleri grup kimliğinin oluşması ve sağlamlaşmasında yönlendirici faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶ Örneğin, grubun kılık-kıyafet ve tesettür anlayışını benimseyen üyeler büründükleri kisveye uygun olarak dikkat çeken bir hegemonya ile karşılaşır. Zira gerçek İslam'ı daha iyi yansıttığı düşünülen bu görüntü, kişilerin kendilerini diğer insanlardan ayırmalarına, üstünlük iddialarıyla hareket etmelerine ve ötekileştirmelere yol açabilir. Tüm bu farklılıklar ve gösterilen tavırlar hem grubun kendi varlığını ve kimliğini güçlendirirken hem de üyelerin kendilerini tamamen grupta bütünleştirmelerini sağlayacaktır. Bu noktada grubun farklı olmasına yönelik sahip olunan tutumların ve gerçekleştirilen eylemlerin ortaya çıkardığı en önemli sonuç,

⁵⁴ Mustafa Sarmış, "Kur'an'da Toplumsal Çatışma," (yüksek lisans tezi), 6-13.

⁵⁵ Albert Bandura, "İnsanlık dışı Suçların İşlenmesinde Ahlâkî Bağlantının Kesilmesi."

⁵⁶ Adem Adanur, "Müslümanlar Arası Dini Gruplaşma ve Ötekileştirme Problemi (Genel Görünüm)," (yüksek lisans tezi).

üyelerin grup bağılıklarının yüksek seviyelere çıkması ve onların grup açısından sağlam bir üye haline gelmeleridir.

Üyeler, grup içinde elde etmiş oldukları çeşitli özellikler neticesinde belirli stereotipleri yani hazır algı kalıplarını kendilerinde inşa etmektedirler. Özellikle gruplar arasındaki peşin hüküm ve önyargılar *biz ve onlar/ötekiler* kutuplaşmasını ortaya çıkarabilmektedir. Bu tavır, grup merkezli bir yaklaşımla üyelerin kayırılmasıyla ve diğer grupların dışlanarak dezavantajlı hale getirilmesiyle sonuçlanabilmektedir. Söz konusu bu ayrımcılık hem grubun sürekliliğini hem de kurumsallaşmasını sağlamaktadır. Gruplar arasındaki yarışma veya rekabetler karşı gruplarla çatışma içerisine girilmesine yol açarken grup kimliği tahkim edilmektedir. Tehdit altında olduğunu düşünen gruplar ötekine yönelik olumsuz tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir. Bunu yaparken dış gruplara yönelik gerçekleştirilecek baskının rasyonalize edilmesi ve meşrulaştırılması önem arz eder. Bu yapıldığı takdirde grup hem ötekine yönelik haklı gerekçeler bulur hem de üyeleri bu sayede mücadele için güdülemiş olur. Ayrımcı sosyal kimliğin inşa edilebilmesi için küçük bile olsa farklılıkların öne çıkarılması, grubun karşı kimlikler üretmesi sonucunu doğurur. Bu durum gruplar arası temasın nötr bir şekilde gerçekleşmesine engel olarak basit sebeplerle saldırı ve şiddeti tetikleyebilir. Ayrıca çatışmaların arka planında siyasi, ekonomik ve benzeri çıkarlar olursa üyeler daha aktif bir tutumla karşı gruplara yönelebilirler.⁵⁷ Ötekileştirmeye birlikte ortaya çıkan tüm bu hususlar her halükarda üyelerin grupla bütünleşmelerine ve hegemonik işleyiş mekanizması içerisinde hareket etmelerine neden olacaktır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmamız dinî grupların çeşitli özelliklerinin grup üyelerinde nasıl bir hegemonik işleyişe yol açabileceğine yönelik bir perspektif sunmaktadır. Bu çerçevede makalede vurgulanan hususlara bağlı olarak grubun etkisinde kalan üyeler; kapalı bir yapılanmanın içerisinde sıkışarak sağlıklı bir biçimde düşünme ve kendi başına karar alma gücünü kaybedebilecek, öz kimliklerinden uzaklaşarak grubun kalıplarına bürünebilecek, grup ideolojisiyle bütünleşerek gerçekleri görme farkındalığını yitirebilecek ve tüm bunların neticesinde içselleştirilmiş bir baskıya boyun eğerek hayata bambaşka bir perspektifle bakabilecektir. Bu durum, dinî grup üyelerinin hem grupların yapısal özelliklerinden hem de dini anlama ve uygulama biçimlerinden olumsuz etkilenebileceklerini göstermektedir. Ayrıca bu

⁵⁷ Asım Yapıcı ve Kadir Albayrak, "Ötekini Algılama Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler," 35-59.

hususların aşamalar halinde üyelerin karşısına çıkması, onların sistematik bir manipülasyonun içerisinde savunmasız kalabilecekleri anlamına gelmektedir. Dolayısıyla dinî gruplarda ortaya çıkan hegemonik işleyiş mekanizmasının üyeler üzerinde çok ciddi negatif etkiler oluşturabileceği kritik bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Bu noktada dinî gruplara katılan herkesin söz konusu hegemonik sürecin etkisi altında kalıp kalmayacağına dair bir tartışma yapılabilir. Bu açıdan konunun aydınlatılabilmesi amacıyla üyelerin hegemonik işleyiş mekanizmasından etkilenmelerini önleyen unsurlara yoğunlaşmak gerekmektedir. Bunların neler olduğuna bakıldığında iki temel hususla karşılaşmaktadır. Bunlardan birincisi, özellikle grubun yapısal unsurlarından etkilenmeyi azaltan *bireysel bir yönelime* sahip olmaktır. İkincisi de, grubun her yönden analiz edilmesini ve değerlendirilmesini sağlayan *rasyonel ve sorgulayıcı yaklaşımdır*. Bu iki niteliğe sahip olan üyenin grupta oluşabilecek hegemonik işleyiş mekanizmasından uzak kalacağı düşünülebilir. Zira bu üye, her şeyden önce kendine has kişiliğiyle grup içinde özgür bir şekilde hareket edecek, grup kazanımlarını buna göre değerlendirecek ve en önemlisi her şeyini grubuyla özdeşleştirmeyerek bireysel varlığını grup kimliği lehine sonlandırmayacaktır. Bu tutumun sonucu olarak grup bağlılığının yüksek seviyelere çıkmaması, kişiyi grubun yönlendirmelerinden koruyacaktır. Rasyonel ve sorgulayıcı yaklaşım ise, üyeyi olumsuz biçimde etkileyen unsurların görülmesini sağlayarak inanç olarak sunulan öğelerin olduğu gibi kabul edilmesini engelleyecek ve üyenin grup için gerçekleştireceği eylemleri bilinçli bir tavırla yerine getirmesini sağlayacaktır. Burada altı çizilmesi gereken husus, üyenin bireysel bir yönelime sahip olması sebebiyle grubunu kendisine sunduğu katkılar üzerinden değerlendirmesidir. Bu tutum, üyenin ilk olarak kendisini öncelemesini daha sonra grubunu gözetmesini zorunlu hale getirir. Fakat burada bir çıkar ilişkisinden bahsedilmesi kesinlikle mümkün değildir; çünkü bu durumda kişinin içsel dinî bağlılığı anlamsızlaşacaktır. Bu çerçevede üye için grup, bir yandan bireyin manevi ve kişisel gelişimine katkı sunan diğer yandan grupla birlikte dinî ve sosyal açıdan pek çok olanaktan faydalanmayı sağlayan bunun yanı sıra bireysel varlığın sürdürülmesini mümkün kılan bir yer anlamına gelecektir.

Ancak burada böyle bir yaklaşımla hareket eden bir üyenin dinî bir grupta barınabilmesi üzerine düşünmek gerekir. Bu bağlamda özellikle tarikat ve cemaat yapılanmaları içerisinde bu tür bir yaklaşıma izin verilmesinin pek mümkün olmayacağı söylenebilir. Zira geleneksel dinî

gruplarda bireysel bir yönelimin, rasyonel ve sorgulayıcı bir tavrın kabul görmesi konjonktürel realiteyle uyumlu görünmemektedir. Bundan dolayı ideal tip yöntemiyle makalede ele alınan konuların mevcut dinî gruplarda ne kadar yer aldığı ve üyelerin bu faktörlerden ne kadar etkilendikleri temel araştırma problemleri olarak başka çalışmalara kaynak oluşturabilir. Bunu yaparken makalede yer alan her bir maddede genel çerçevesi sunulan konular anket veya mülakat yöntemine uygun olacak şekilde hazırlanarak buradan hareketle alan araştırmaları gerçekleştirilebilir. Aynı zamanda bireyselleşmenin arttığı, bilgiye ulaşmada sınırların ortadan kalktığı, iletişim imkanlarının çoğaldığı, çoğulcu bir sosyal yapılanmanın ortaya çıktığı, dinî grupların güçlerinin azaldığı, dinin genel anlamda kurumsal yönlendiriciliğini kaybettiği ve sekülerleşmenin ağırlıklı olarak hissedildiği post/modern dünyada dinî grupların üyeler üzerinde ne kadar hegemonyaya yol açabileceği de sorgulanması gereken önemli meseleler arasında yer alabilir. Ayrıca son dönemde bireylerin dinî gruplara bakışlarının olumsuzlaşması, onlara yönelme isteklerinin azalması ve bu gruplara katılma oranlarının düşmesi⁵⁸ sebebiyle dinî grupların kendilerini çağın gereklerine uygun biçimde dönüşüme tabi tutarken hegemonik tutumlardan ne kadar uzaklaştıklarını tespit etmek de anlamlı bir konu olarak karşımıza çıkabilir. Böylece dinî grupların post/modern bireylerin yönelimlerinden ne kadar etkilendikleri ve sosyal değişime ne kadar adapte oldukları analiz edilerek üyelerin bu dinî gruplarda hegemonyaya maruz kalıp kalmadıkları ve maruz kalınıyorsa hegemonya biçimlerinin ve oranlarının nasıl bir değişikliğe uğradığı açığa çıkarılabilir.

Makalede hegemonik işleyiş mekanizmasına dair ele alınan konuların dinî gruplar ile sosyal gruplarda birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir. Bu farklılığın en önemli sebebi, dinî gruplarda bireyleri yönlendiren en belirleyici faktörün çoğunlukla *inanma duygusu* olmasıdır. İnanma duygusu, kişiyi çeşitli yönlerden etkisi altına alabilecek çok güçlü bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle dinî gruplardaki hegemonik işleyişin bu duygu neticesinde daha yoğun izlere yol açtığı söylenebilir. Dolayısıyla makalede inanma duygusunun ortaya çıkardığı sosyal psikolojik olgular genel olarak göz önünde bulundurulduğu için elde edilen sonuçların sosyal gruplarda birebir karşılığını bulmak mümkün olmayacaktır. Ancak sosyal gruplarda adeta bir

⁵⁸ Suat Cebeci ve diğerleri, "Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri," 76-86; Suat Cebeci ve diğerleri, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dini Grup Algıları"; Necmi Karşlı, "Fetö Darbe Girişiminin Gençlerin Din ve Cemaat Algısı Üzerindeki Etkisi"; Ramazan Bulut, "İslami İlimler Fakültesi Öğrencilerinin Dini Gruplar Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir Araştırma."

din gibi benimsenen ideolojik yaklaşımlar söz konusuysa hegemonik işleyiş mekanizmasından bahsetmek mümkün hale gelir. Bu çerçevede makalede sunulan perspektif, ideolojik tutumların yoğun bir şekilde yer aldığı sosyal gruplara birçok yönden uygulanabilir. Bir diğer husus, her ne kadar makale içerisinde yeni dinî hareketlerle ilgili veriler dikkate alınmamış olsa da makalede işlenen konuların yeni dinî hareketlerin analiz edilmesinde büyük ölçüde projeksiyon oluşturabileceği özellikle vurgulanmalıdır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Abayhan, Yasemin. "Bir 'Cemaat' Terör Örgütüne Nasıl Dönüştü? Gülen Cemaati'nin Eski Grup Üyelerinin Anlatımına Dayalı Değerlendirilmesi." *Liberal Düşünce Dergisi* 87 (2017): 5-32.
- Adanur, Adem. "Müslümanlar Arası Dini Gruplaşma ve Ötekileştirme Problemi (Genel Görünüm)." Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2019.
- Akarsu, Adem. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Cemaat Algılarının Dünya Görüşlerine Etkisi." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2015.
- Aksoy, Emine Merve. "Cemaate Katılımı Etkileyen Sosyal Faktörler ve Etkileri: Kayseri Erenköy Cemaati Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2016.
- Aktürk, Hamit. "Dini Grupların Sosyolojik Tahlili: Zorluklar Zorunluluklar Sınırlar." *Journal of Islamic Research* 32:3 (2021): 615-633.
- Arkonacı, Sibel Aysen. *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: Alfa Yayınevi, 1998.
- Atalay, Talip. "Aile Dindarlığının Gençlerin Dindarlığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma." *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, ed. Hayati Hökelekli, içinde 185-208. Bursa, Kurav Yayınları, 2006.
- Bahadır, Abdülkerim. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler." *Din Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli, içinde 94-116. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Bandura, Albert. "İnsanlık dışı Suçların İşlenmesinde Ahlâkî Bağlantının Kesilmesi." Çev. Hamdi Onay. *Hikmet Yurdu* 3:6 (2010): 235-269.
- Baş, Fatih. "Antonio Gramsci'nin 'Hegemonya' Kavramı Çerçevesinde Fetö'nün Kültürel Faaliyetleri." *Mütefekkir* 8:16 (2021): 165-183.
- Batmaz, Veysel (der.). *Otoriteriyen Kişilik: Sanford, Milgram, Şerif, Asch*. İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006.
- Bauman, Zygmunt. *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. Çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları, 2020.

- Baynal, Fatma. "Kadınların Dinî Gruplara Yönelim Nedenleri ve Dinî Grupların Psiko-Sosyal ve Dinî-Manevî Etkileri." Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2016.
- Bilgin, Mehmet, Abdullah Işıklar ve Mehtap Bilgin. "Dini Grupların Toplumsal Değişimdeki Etkilerinin İncelenmesi." *Dinî Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Bilgin ve Vejdi Bilgin, içinde 145-160. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Bilgin, Vejdi. "Dinî Gruplar." *Din Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan ve Mustafa Tekin, içinde 307-334. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Bion, Wilfred Ruprecht. *Experiences in Groups and Other Papers*. New York: Brunner Routledge, 1961.
- Budak, Abdulhamit. "Dini Toplumsal Hareketlerde Kaynak Mobilizasyonu Bağlamında Mubahlaştırma." *Tokat İlmîyat Dergisi* 8:2 (2020): 859-890.
- Bulut, Ramazan. "İslami İlimler Fakültesi Öğrencilerinin Dini Gruplar Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir Araştırma." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20:1 (2020): 359-395.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları." *Usûl İslam Araştırmaları* 7 (2007): 107-136.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler." *İlahiyat Akademi* 5 (2017): 37-58.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Türkiye'deki Radikal Dini-Siyasal Akımlar." *Demokrasi Platformu* 2:8 (2006): 107-166.
- Cebeci, Suat, Kübra Cevherli, Feyza Doğruyol, Büşra Çakmaktaş ve Zehra Özli. "Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma." *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 8 (2019): 69-88.
- Cebeci, Suat, Büşra Çakmaktaş, Feyza Doğruyol ve Kübra Cevherli. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dini Grup Algıları." *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019): 88-113.
- Cengil, Muammer. "Dini Gruplara Aidiyetin Psikososyolojik Nedenleri." *Dinî Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Bilgin ve Vejdi Bilgin, içinde 95-115. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Coştu, Yakup. "Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)." Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2009.
- Çelik, Celaleddin. "Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım." *İslamiyat* 8:2 (2005): 71-90.
- Çelik, Oktay. "Dini İstismar Eden Terör Örgütlerinin Radikalleşme Süreçleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2015): 99-122.
- Dede, Selma. "Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2019.
- Demiryürek, Ahmet Selim. "‘Vakıflık’ Kurumu Üzerine Nitel Bir Araştırma: Meşveret Grubu Örneği." *Dinî Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Bilgin ve Vejdi Bilgin, içinde 395-409. Bursa: Emin Yayınları, 2017.

- Dural, A. Baran. "Antonio Gramsci ve Hegemonya." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11:39 (2012): 309-321.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Düzgüner, Sevede. "Dini Gruplara Yönelmenin Psiko-Sosyal Analizi." *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, içinde 281-288. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Efe, Adem. *Dinî Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2013.
- Eren, Selim. "Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü." *Dini Araştırmalar* 3:7 (2000): 93-112.
- Evgin, Abdulkadir. "Yanlış Bazı Sîret ve Sünnet Anlayışlarına Eleştirel Bir Bakış - Cemaat ve Tarikat Örnekleri-." *Akademik Siyer Dergisi* 1 (2020): 21-49.
- Freedman, J. L., D. O. Sears ve J. M. Smith. *Sosyal Psikoloji*. Çev. Ali Dönmez. Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- Göktepe, Merve. "Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyma." Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2021.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri*. Çev. Adnan Cemgil. İstanbul: Belge Yayınları, 2014.
- Hoffer, Eric. *Kesin İnançlılar*. Çev. Erkil Günür. İstanbul: Olvido Kitap, 2020.
- Horozcu, Ümit ve Kübra Kalkan. "Cemaate Bağlılık Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması." *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3:2 (2017): 27-37.
- Hortaçsu, Nuran. *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- İşık, Zehra. "Modern Kentte Farklı Kadın Dindarlıkları: İstanbul Örneği." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2020.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Zeynep Cemalcılar. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014.
- Kalkan, Kübra. "Grup/Cemaat Dindarlığı ve Bireysel Dindarlığın Ruh Sağlığı Bağlamında Karşılaştırılması: Depresyon Örneği." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Karaca, Nuray. "Sosyolojik Olarak Cemaat Kavramı ve Türkiye'de Bir Ara Form Örneği Olarak Cemaat Yurtları." *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 7:28 (2011): 171-192.
- Karagöz, Emel Öztürk. *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*. İstanbul: Derin Yayınevi, 2003.
- Karlı, Necmi. "Fetö Darbe Girişiminin Gençlerin Din ve Cemaat Algısı Üzerindeki Etkisi." *Bilimname* 2019:37 (2019): 1187-1210.
- Kaya, İsmail. "Tarikatların Dinî Gruplar Tipolojisindeki Yeri ve Sosyal Fonksiyonları." *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1:1 (2020): 55-83.
- Kınsün, Abdulkaki. "Dini Gruplar Sosyolojisi." *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4:8 (2016): 210-227.

- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi." *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8:15 (2020): 170-189.
- Kısa, Cihad. "Dini Temelli Grup Dinamiklerinin Potansiyel Psikopatolojik Altyapıları." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20:Özel Sayı (2020): 187-202.
- Kirman, Mehmet Ali. *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.
- Kirman, Mehmet Ali. "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve 'Yeni Dinî Cemaatler'." *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1:2 (2004): 61-77.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18:2 (2009): 1-26.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. Çev. Tolga Sağlam. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri -Nitel ve Nicel Yaklaşımlar-I*. Çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası, 2014.
- Özalp, Ahmet. "Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnancın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2015.
- Özbolet, Abdullah. "Kutsallaş(tır)manın Sosyolojisi: Dini Gruplar Örneği." *Dinî Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Bilgin ve Vejdi Bilgin, içinde 161-181. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Özel, Cemal. "Dini Grupların Birbirleriyle Olan İlişkilerini Etkileyen Bazı Faktörler: Psikososyal Bir Yaklaşım." *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 72 (2018): 329-348.
- Özet, İrfan. *Fatih-Başakşehir: Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özkan, Fatih. "Ailenin Dini Tutum ve Davranışlarının Çocuğun Dini Tutum ve Davranışlarına Etkisi: Diyarbakır Örneği." *Mîzânül-Hak: İslami İlimler Dergisi* 7 (2018): 63-109.
- Özlem, Doğan. *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Saatci, İlknur. "Dini Cemaat Yapılarında Meşruiyet Kaynaklarının Sosyolojik Analizi." Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde, 2017.
- Sancar, Faruk. "Dini Cemaatlerin Üye Kazanma Stratejileri Beyin Yıkama Olarak Değerlendirilebilir mi?: Kullandıkları Teolojik Argümanlar Üzerinden Eleştirel Bir Okuma." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9:42 (2016): 1915-1927.
- Sarıkaya, M. Saffet. "Dinî Zihniyetimizin Oluşumunda Dinî Tarikat ve Cemaatlerin Olumsuz İz Düşümleri." *Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-* 3:5-6 (2001): 45-60.
- Sarmış, Mustafa. "Kur'an'da Toplumsal Çatışma." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2006.
- Sarmış, Mustafa. "Sosyal Etki ve Hegemonya Olgularının Dini Sosyaliteler ile İlişkisi." *Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, ed. M. Ali Kirman ve diğerleri, içinde 56. Ankara: MRK, 2018.

- Sarmış, Mustafa. "Sosyal Grup Yapılarını İnşa Eden Temel Özelliklerin Dini Gruplar Tarafından Araçsallaştırılması (Kült Bir Grup Olarak FETÖ'nün Sosyo-Psikolojik Analizi)." *Uluslararası 15 Temmuz ve Darbeler Sempozyumu Bildiri Özetleri*, ed. Yılmaz Bingöl ve diğerleri, içinde 234. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2017.
- Sayar, Kemal. "Kült Psikolojisi." *Gerçek Hayat*. <http://www.gercek hayat.com.tr/yazarlar/kult-psikolojisi/> (17.08.2016).
- Sevinç, Bayram. "Dinî Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı: Kotku ve Gülen Örneği." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53:2 (2012): 121-146.
- Sezgin, Fatih. "Türkiye'de Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Gruplar ve Meşruyet Kazanma Yolları." Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, 2013.
- Sinanoğlu, Ahmet Faruk. "Dinî Gruplar ve Grup Fanatizminin Toplumsal Boyutları." *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5:1 (2014): 33-39.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. Haz. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Tatlıhoğlu, Durmuş. "Tasavvuf ve Tarikatlar Sosyolojik Bir Bakış." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9:4 (2009): 99-128.
- Tekin, Mustafa. "Türkiye'de Din Siyaseti ve Siyaset-Cemaat İlişkisi." *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli ve Vejdi Bilgin, içinde 547-562. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Tokat, Latif. "Dini İstisnaya Açık Bilgi Kaynağı Olarak 'Ayrıcalıklı Bilgi': Keşf, İlham ve Rüya -Felsefi Bir Analiz-." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:32 (2017): 387-410.
- Türkyılmaz, Hilmi. *Dini Gruplar ve Cemaatlerin Sosyolojisi - Konya Örneği*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2021.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Dinsel Bireycilik*. İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2011.
- Volkan, D. Vamık. *Körü Körüne İnanç: Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri*. Çev. Özgür Karaçam. İstanbul: Okuyan Yayınları, 2005.
- Weber, Max. *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. Çev. Vefa Saygın Ögütü. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Yakışır, Gizem. "İletişim ve Propaganda Teknikleri Açısından Dini Gruplar." Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2019.
- Yapıcı, Asım. "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi." *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli ve Vejdi Bilgin, içinde 247-279. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Yapıcı, Asım ve Kadir Albayrak. "Ötekini Algılama Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler." *Dini Araştırmalar* 5:14 (2002): 35-59.
- Yapıcı, Asım ve Mehmet Emin Kalgı. "Dini Gruplara Mensubiyeti Etkileyen Sosyo-Psikolojik Faktörler: Şanlıurfa Selefilere Örneği." *Dinî Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Bilgin ve Vejdi Bilgin, içinde 117-143. Bursa: Emin Yayınları, 2017.

- Yavuz, Sefer. "Sosyal Sermaye ve Din: Sosyal Sermayenin Grup İçi İşbirliği ve Eşgüdüme Etkisi Üzerine." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:23 (2013): 43-76.
- Yıldırım, Ergün. *Sufl Sosojoloji: Maneviyatın Toplumsal Varoluşu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Yurttaş, Süleyman. "Toplumsal Gruplar ve Grup İçi Süreçler." *Sosyolojik Açıdan Din ve Dini Gruplar*, ed. Erdi Aksakal ve Süleyman Yurttaş, içinde 51-81. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- Zuckerman, Phil. *Din Sosyolojisine Giriş*. Çev. İhsan Çapçođlu ve Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2006.